

31398

ՊԵՐՆԵՐ ԻՋՐԱԲ

Handwritten notes in Armenian script, including the name "Արամյան" and other illegible text.

Մ Է Լ Ի Ք Բ Ա Բ Ա Յ Ի

ՔԱՅՄՆԵԼԻ ԱՐԱՐԲԸ 1729 ԹԻՍՎԱՆԻՆ

ՕՍՄԱՆՅՈՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐՈՎ

ՍԻՆԵՆՑ ԸՅԻՐՀՈՐԲ

31398

Ախուսապիեց՝
ՍԱՐԳԻՍ ՅՈՎ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ

Բ Ա Գ Ո Ւ
ՏՊԱՐԱԸ „ԱՐԱՄՅԱՆ“
1910

Б А К У
ТИП. „АРАМАЗДЪ“
1910

Дозволен. цензурою 25-го ноября 1910 г.

Լաւոն Գառնիկոս
27/11 1910

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ

Մեր ազգը զանազան արիւնալի գարէշրջաններում երբ որ իր գլխին կատարված արիւնոս անցքերը որևէ մի ականատէս պատմագրի աշխատութեամբ կարողացաւ մտցնել զրաւոր յիշատակարանների մէջ և պահպանել առժամանակ այդ պատմութեան գոյութիւնը հազարից մի անկեղծ հայ մարդի կամ մի անկեղծ հայ հոգևորականի խնամքով, այնուամենայնիւ այդ անկեղծ անձնաւորութիւնների ձեռքում երկար պարել չկարողացաւ, պատճառ նրանց մեռնելուց յետոյ, կարելի է ասել տղէտ դաւակների ձեռք ընկաւ և նրանց ձեռքիցն էլ այնպիսի մարդկանց ձեռք ընկաւ, որոնց մօտ կէս փողի արժէք չգտաւ, այդ պատմութիւնը կամ զո՞ն գնաց անգիտութեան խաւարի կամ զո՞ն գընաց անուշադրութեան, որ իր թանկագին արժէքի արժանիքը չվայելելով փտեցին կորան նոյնիսկ այդ մարդկանց սների խոնաւ անկիւններում, չգնահատելով ոչ որից, կամ արիւնահեղութեան օրով զրուած էր դարձեալ զո՞ն գնաց արիւնահեղութեան, կամ ձեռքից ձեռք ընկնելով, ինչպէս որ գրել ենք, վերջը ընկաւ այնպիսի գրատեաց, նախանձոտ և հալածիչ անպիտան կղերի ձեռք և զո՞ն գնաց նրանց անգրասէր քմահաճութեանը, պաշար դարձաւ վերջապէս հրի կամ ջրի: Ուստի մի այնպիսի պատուական ամենապիտանացու պատմութիւնը իսպառ կորչելուց և հետքերը մինչև անգամ

կորցնելուց յետոյ, կորցրեց նոյնպէս շատ հետաքրքիր հեղինակների պատմական բարձր գիտաւորութիւններ: Որովհետեւ այն կորած պատմութեան—հտեից շրջող բարեմիտ հեղինակները էլ չկարողացան գտնել որևէ մի գրաւոր պատմական յիշատակութիւն, որպէս զի իրանց պատմական գրականութեան համար մի գլխաւոր հիմք դառնար, հաստատուէր ամուր հիման վերայ և կառուցանուէր հաւատարմական շէնքը իւր հոյակապութեամբ: Եւ այսպէս, երբ որ նրանց համար այդ գրաւոր պատմական յիշատակութիւն գտնելն դժվարացաւ այնուհետև նրանց գրական պատմական գիտաւորութեանց մարմնացնելու յոյսը միմիայն մնաց ժողովրդական աւանդութիւնները, վէպերը, հեքեաթները, գրուցները, կրգերը բայեաթիւնները և այլն, որոնք առհասարակ բերանացի և լեզւացի են:

Ժողովրդական աւանդութիւնները, նազլերը, հեքեաթները, գրուցները և նամանները նոյն ժողովրդի պատմական գրականութեան սրբազան աղբիւրներն են հանդիսանում, որոնք փայլում են թարմ յիշողութիւններով և խթանեն դառնում նոյն ազգի քնած հոգուն զարթնեցնելուն: Աւանդութիւնը գրգռիչ և զրգռիչ բնաւորութիւն ունի:

Ժողովրդական աւանդութիւնների վերա եթէ կարելի չլինի կառուցանել հոյակապ շէնքեր ուշի ուշով չը քննած, կարելի է կառուցտնել և ուշի ուշով քննած, որովհետև նա իւր ազաւաղած պատկերով դարձեալ կապ ունի ճշմարտութեան հետ, նա կարող է բան դառնայ և շահ տայ ազգի մտաւոր գրական կողմին:

Ժողովրդական աւանդութիւնները իրանց հաստ դալար արմատները միշտ գցել են ժողովրդի փոփոակ սրտերի մէջ և յարութիւն են առնում անոցը և վառ յիշողութիւններով: Սակայն նրանք չըվում են

նոյնպէս յիշողութեան ցողերով, ծլում են ծաղկում և մնում են թարմ:

Ժողովրդական աւանդութիւնը մի լուսատու ճրագ է առանց ճրագվալու, որի լոյսը բղխում է միայն ըմբռնող սրտերից և կարող է օժանդակէ պատմական գրածներին և իւր լոյսով փառաւորացնի նրա շուրջը: Ուստի ես իբրև մի հասարակ գիւղացի, իբրև կոպիտ մարդ և քիչ պաշար ձեռք բերած ինքնաուսուցեամբ, սրանից երեսուն տարի առաջ, 1880 թւին, որ դեռ ես մանկութեան տնաս հասակի մէջ էի գտնվում, Երևանից գալով մեր գիւղը, որ ինձորէսկն է, ես մտայ ժողովրդի փոշոտած խաւերի մէջ և հետաքրքրեցի մեր գիւղի հեռու անցեալի աւանդութիւններով, որով կարողացայ քաղել բաւական նիւթեր: Սակայն ես ինչ որ քաղելեմ ժողովրդից, միամիտ մտքով եմ քաղել, նպատակ չեմ գրել թէ հաւաքեմ և խմբագրեմ, որից կարող եմ ապագայում օգտուեմ ի լոյս աշխարհ հանելով, այսինքն գիրք շինելով և ապագրութեան տալով: Իմ մանկական կեանքի մէջ արթնացած երանդի գլխաւոր ձգտումը ու նպատակն աւանդութիւններ հաւաքելու և գրելու համար միայն «ափսոսանքն է» եղել, նիւթական ոչ մի շահի վերայ ես հակամ չեմ եղել, որից նոյնպէս չեմ էլ օգտվում այժմ, և չեմ էլ քաջվում ցածամտութիւնից, գրելով բանին պարզը, որը շատերի համար կասկածելի զազանիք է համարվում նիւթերին մարմնաուցեան, գիրք գառնալու և վաճառելու: Համար:

Այսքանով հանդերձ խնդրում եմ ընթերցողներին, որ մի ինձ նման անուսում սակաւագէտ գիւղացի մարդից սրանից աւելին չպահանջեն, որովհետև հայոց գրական ասպարէզի մէջ դամբարաւորների շարքում ես կանգնում եմ շատ նուազ և աղօտ լոյսով:

Հ. Սարգիս Յովս. Պետրոսեանց:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՇՐԱՆՔ¹⁾

«Եւ զկնի տիրապետութեան ազգին տաճկաց երկրին սիւնեաց ոճնթ թուականին հայոց, զօրաբանակն նոցա եկն ի սուրբ վանս Տաթևու և Բանակ եզին առաջի տափարակին Տաթև անւանեալ աւանին, որ է հայէցաւացօք յոյժ նազելի և տեսարանօք յոյժ գեղեցիկ և ախորժելի: Եւ էր գլխաւորն զօրաց տաճկաց Հաջի ալի փաշան: Եւ ապա յետ քանի յաւուրց կոչեաց առ ինքն մեծ առ մեծ արանց հայոց Մէլիքազնեաց, տանուտերաց, քահանայից, քանդխուղայից, համփայից և այլ ունևոր արանց համայն եօթնագա՛վառեան սիւնեաց և ասաց բռնակալ կեղծաւոր (Հաջի ալի փաշան.) — Սիրելի մեծապատիւ և արժանապատիւ իշխանաւորքդ մեր համայն հրպատակեալ ժողովրդեանց սիւնեաց. մի երկնչիք. քանզի ես յետ այսու սիրեմ և պահպանեմ ձեզ

1) Այս պատմական վերանբը մեկ եղբրական ախոր անցքի յատուկ փաստ է հանդիսանում, որը կառարվել է 1729 թին Տաթևում: Յաւօք սրտի ափսոսում ենք, որ այս պատմական վերանբի շարունակութիւնը իւր վախճանին չի հասնում ձեւադիրը փշա-

ամենեցուդ, որպէս հարազատ որդոցն մերոց և յետ այսու մենք այլ ևս ոչ տասցուք նեղութիւն ազգին ձեր հայ քրիստոնէից, զոր երգւեմ ևս առաջի ամենեցուդ ի վերայ սուրբ դուրանին և անուամբ մեծ մարգարէին, Մահամմադին: Մահայն դուք տակաւին ոչ գիտէք թէ ես վասն էր եմ կոչեալ ձեզ առիս. արդ քարխանան¹⁾ ուտեստից զօրացն մեր է յոյժնուազ ոչ ունի ալիւր ոչ ցորեն և ոչ այլ պտուղս ուտելոյ, վասնորոյ հարկէ օգնութիւն արասցէք մեզ յաղագս զայս ամենակարեւոր մթերաց զօրացն մեր, զի զօրքն մեր ոչ կը :

Եղիազար Վարկաւազ Սպարեցի.

Դաւիթ-բէկի և Մխիթար սպարապետի մահից յետոյ երբ որ օսմանցիք յաղթեցին և ամբողջ սիւնիքը իրանց ազդեցութեան տակ ճնշելով բոլոր տեղերի հայ բնակիչներին հպատակացրին իրանց իշխանութեանը, այն ժամանակ նրանց Հաջի ալի փաշան իւր աւերիչ զօրաբա-

ցած լինելու պատճառով: Եղիազար սարգաւազ Աղուիցին, Դաւիթ բէկի օրով, որպէս ժամանակակից մարդ իւր ականատեսութեամբ զրել է Դաւիթ բէկի ամբողջ սպարապետական զործողութիւնների ընդարձակ պատմութիւնը իրան աջակից քաջախոյիանների ամբողջ արարքներով: Այսքանի հետ միասին զրեց է նոյնպէս ուրիշ շատ պատմութիւններ: Ուտտի աւարտելուց յետոյ ձեռագիր պատմութիւնը թողել է ինձորէտկու հին եկեղեցու աւազ խորանումը, որպէս մի թանկագին գանձ ապագայ հայ սերունդներին համար: Բայց ինչ օգուտ, որ ինձորէտկու տղէտ հոգևորականները

տակով նիստ առաւ Տաթևի վանքի և զիւղի մէջ տեղ գտնուող տափարակի վերան: Մի քանի օրերից յետոյ քնքուշ հրամաններով իւր մօտ հրաւիրեց սիւնեաց զաւառների ականաւոր իշխաններին. քահանաներին, քանդակագաներին, համփաներին և տանուատէրէրին: Այդ մեծարանց շարքումը գտնվում էին նաև ինձորէտկեցի մէլիք Բաբան Թութակենց և Մինասենց քանդակագայ Մախին, որը այդ ժամանակի յայտնի հարուստների մէկն էր թէ փողով և թէ ցորնով: Նշանակած օրը բոլոր հրաւիրեալները գնացին Տաթև և յայտնուեցան փաշային:

— Գնացէք հանգստացէք, ասաց փաշան. ձեզ այստեղ հրաւիրելու պատճառը վաղը կը յայտնեմ ձեզ: Եւ ոչ մի կասկած չանէք, անհոգ մնացէք:

Փաշայի խրակուսական խօսքերը աւելի կասկածանքի ենթարկեց հայ իշխաններին, և կարծես թէ, ինչ որ սարսափ ընկաւ մէջները: Մի զուցէ մեզ կոտորիլ է տալու, ասում էին միմիանց, որպէս զի գաւառներում էլ հայ գլխ-

աշաղրութիւն չեն դարձնում և զիւրք խորանի խոնարութիւնից բոլորունով սկսում է փթիլ և փշանալ: Վերջին ժամանակներում 1837 թւին, Միլղայ Մնացական Միքայիլեանը, որը աւազ սարգաւազի պաշտօն է ստեղծում, այդ քրքրած ձեռագրի մէկ մէկուց բաժանած թերթերը, չնայելով վշտացածներին կրկին անգամ հաւաքում է միասին կարում և թողնում իր տեղը: Բայց Միլղայ Մնացականի մահից յետոյ ձեռագիրը էլի նախկին վիճակին է ենթարկում և իսպառ փշանում:

խաւորներ չմնան. որ ապագայում կասկածելի յորդորիչ խոտվարարներ կդառնանք իրանց դէմ նոր ապստամբութիւն յարուցանելու համար: Ուստի ստիպւած այսպիսի վտանգաւոր կասկածներից գիշերը մասնաւոր մարդիկ ուղեցին փախչել. բայց Յութիթ վարդապետը հանգստացրուց բոլորին, հաւատացնելով նրանց, որ փաշան ոչ մէկի կեանքի դէմ զիտաւորված չէ մահացու պատիժի դաւադրութիւն ստեղծել իր մօտ հրաւիրելու բարեկամական պայմաններով, այլ կանչւած են յատկապէս ուտեստի պաշարի համար և ուրիշ ոչինչ: Եզցի առաւօտեան հայ իշխանները և քահանաները գնացին դէպի փաշայի վրանը և բոլորը շարքով կանգնեցին վրանի դիմաց: Փաշան իւր սորորական ժամանակին արթնացաւ քրից, երկար վերարկուն գցեց ուտերին դուրս եկաւ վրանից լուս և առանց ուշադրութիւն դարձնելու ջրամանը ձեռքին գնաց դէպի Քանի բոպէից յետոյ եկաւ ու կանգնեց վրանի առջև և սկսեց լուացել: Լուացելուց յետոյ մտաւ վրանը և շարունակեց անել իր վաղորդեան նամազը: Նամազը աւարտելուց յետոյ հազնեցաւ փառաւոր կերպով և գուրս եկաւ վրանից ու մօտեցաւ հայ իշխաններին: Այդ միջոցիի հայ իշխանները և քահանաները խորին կերպով գր լուխ խոնարհեցրին փաշային, յայտնելով նրան իրանց հլու հպատակութիւնը և պարտականու-

թիւնները դէպի Օսմանեան կառավարութեանը ամենաին ջերմեռանդութեամբ: Փաշան նոյնպէս թիւրքաց կեղծաւոր քաղաքավարութեամբ գլուխ խոնարհեցրեց հայ իշխաններին ողջոյնելով այս խօսքերով «բարով էք եկել, հազար բարով էք եկել»: Այժմ ես ինձ բաւական բախտաւոր եմ համարում, մինչ դեռ մեր հպատակների մէջ գտնվում են ձեզ նման յայտնի և նշանաւոր մարդիկ, որոնք ծայրահեղ կարիքներում կարող են նպաստել մեզ կարէքցաչափ: Շատ ուրախ եմ: Եւ գոհ եմ ձեզանից, որ մեր հրաւէրը չէք մերժել: Այսուհետեւ ես իմ ամբողջ սրտով կհաւատամ ձեզ և համոզւած կլինեմ ինքս ինձ առանց տարակուսանքի, որ շատ հաւատարիմ կըլինէք դէպի մեզ: Մանաւանդ անհոգ մնացէք ձեր կեանքին, գոյքին և այլ ունեցածներին ապահովութեան համար: Չնայած որ սկզբից մենք ձեր հայ ազգին նեղութիւններ շատ ենք հասցրել այնուամենայնիւ, որպէս ապացոյց պէտք է յիշէք և աչքի առաջ ունենաք այն անսպասելի յաղթական քաջագործութիւնը, որ ձեր անպարտելի Դաւիթ իշխանը իւր երեք հարիւր կարիչներովը գիշերը յարձակվեցաւ և Հալի ձորի մօտ մեր օսմանցիներիցս տասն և երկու հազար զինուորներին միանգամից ջարդեց և իւր ամբողջ վրէժը մեզանից միանգամից լուծեց: Յիշեցէք Ստէփաննոս Շահումեանի արած քաջագործու-

թիւնը, որը Մեղրիաւանի կիրճումը տասն և մէկ հազար զինւորներ ջարդեց մեզանից իւր սակաւաթիւ քաջ ընկերներով, իսկ մնացածներին էլ հալածելով ցիրուցան արաւ: Եթէ ուշի ուշով հաշւի առնենք երկու թշնամական կողմերի հասցրած մլանները դուք օսմանցիներէից քսան հազարից աւելի կեանքեր խլած կլինէք: Իսկ օսմանցիք հայերից շատ չնչին: Այժմ բոլոր վրէժխնդրական ռիսապահութիւնները ես մի կողմ եմ գցում. և հաստատ խօսք եմ տալիս ձեր Սիւնեաց երկրի ընդհանուր ժողովուրդներին, որ այսուհետեւ ոչ մի նեղութիւն այլ ևս չէք կրիլ մեր կողմից. անցեալն է անց: Իսկ դուք խաղաղ ու հանգիստ մնացէք ձեզանում: Չարին յաջորդելու է բարին: Եւ դուք այլ ևս չ'լսէք շարայորդոր մարդկանց աւած պատուէրները ապստամբութիւն հարուցանելու դիտաւորութեամբ: Իսկ եթէ դուք ձեր տեղերը հանգիստ կմնաք, ցոյց կը տաք մեզ ձեր հլու հպատակութիւնը, այնուհետեւ կվայելէք մեր սէրը, համակրութիւնը և խաղաղութիւնը: Այսքանից յետոյ յայտնեմ ձեզ թէ ինչու համար էք կանչւած այստեղ, ասեմ: Մեզ առ այժմ— հացի ամբարներ չունենք, սպասում ենք առաջներիս հնձին, որպէս զի հնարաւորութիւն լինի ուտեստի ամբարներ շինելու. Իսկ այժմ մեր հացի գործարանը բոլորովին գուրկ է կենսական մթերքներից, որ եթէ քիչ էլ սպա-

սելու լինենք և չընդգանք կենսական մթերքի համար, որը զլիաւորապէս հացն է, շատ շուտով կարող է սովային աղաղակ բարձրանայ մեր զօրքերի մէջ: Այս բանի համար որքան մտածում եմ ուրիշ կերպ չկայ, պէտք է օգնութիւն հասցնէք մեզ, որպէս զի մեր զօրքերը մի կերպ պահպանւեն մինչև նոր ցորենի հասնիլը: Եւ դուք յատկապէս կանչւած էք այս բանի համար: Այսուամենայնիւ սա ոչ թէ խնդիր է, այլ մի խիստ պահանջ է, որ զնում եմ ձեզ վրայ, որով պէտք է բաւականութիւն տաք ինձ: Ուստի այսօրւանից յայտնում եմ ձեզ ամենքիդ, որ ձեզանից իւրաքանչիւր մարդ պէտք է վճարէ քսան բեռից սկսած մինչև տասն բեռն ցորէն: Իսկ որոնք ցորեն չունին ունին գարի, կարող են գարի առ, կորեկ ունին կարող են կորեկ առ, բրինձ ունին կարող բրինձ առ: Մակայն հացահատիկները պէտք է աղաք ալիւր շինէք և յետոյ բերէք յանձնէք մեր անտեսական վեգիրին: Ուստի իմ այս հրամանս մինչև տասն օրը պէտք է ղատարէք: Իսկ եթէ ձեզանից որ և է մէկը կհանդգնի դէմ կանգնել իմ հրամանին, նա կորած կլինի իւր ամբողջ կեանքով և գոյքով: Հիմայ ձեզանից ով ոք խօսք ունի որ և է ինձ ասելու մեր պահանջը վճարելու կամ չըվճարելու համար թող ասէ»» Փաշայի այդ անգոյանալի պահանջի վճարելու դժվարութեան

մասին Սիսիանցի Ղիշի անուշով քահանան, որ մասնակցել էր Դաւիթ բէկի բոլոր կոիւնքերին, մերժեց միանգամից Փաշայի պահանջը և մասնաւոր քեանդիսուղաների և իշխանների հետ միասին, իրենց յանդգնութեան մասին իսկոյն բանտարկւեցան վանքի ձիթհանքումը: Իսկ միւսները նոյնպէս յանձն չառնելու համար սաստիկ ծեծ ուտելուց յետոյ դարձեալ բանտարկւեցան առաջինների մօտ ձիթհանքումը:

Արդար և շատ դժվար էր Փաշայի պահանջի վճարումը հայ իշխաններին համար, որովհետև զարնան ժամանակ էր, սովը բերանը լայն բացած ամեն ինչ կլանել էր զցել իր փորը, էլ սրտեղ էր գանուում ցորեն, գարի կորեկ և հաճար, որպէս զի հաւաքէին ժողովրդից և լրացնէին Փաշայի պահանջը: Մանաւանդ ժամանակի հայ-թրքական վեց տարւայ միմիանց դէմ ունեցած անընդհատ կոիւնքերը միջոց էին աւել գիւղացուն արդեօք վար ու ցանքս անելու: Այդ հորցը փաշայի համար մեռած էր: Այնուամենայնիւ խնձորէսկեցի Թուրքիենց դայլամիտ Բաբան, որը իւր համագիւղացի Մինասենց Մախուն և նրա քաջ որդու Բալուին հետ անձնտանական թշնամութիւն ունէր, վեղջիներիցս իւր վրէժը լուծելու համար նա յանձն առաւ տասն բեռը ալիւր տալ փաշային և յղացաւ փառասիրութեան և պատւասիրութեան կործանիչ ձրգտումներով: Ուստի Փաշայի սիրտը գրաւելու,

նրան հաճոյանալու և իր նպատակին հասնելու համարայն կողմից ձեռքը զրեց սրտին և պատրաստակամութիւն յայտնեց, թէ ես կարող եմ տասն բեռը մաքուր ցորենի ալիւր բերել այստեղ և տալ ձեր տնտեսական վեցիրին:

— Կեցես դու, սասց Փաշան: Դուք որ գիւղացի էք:

— Խնձորէսկ գիւղիցն եմ, Փաշան ողջ լինի, սասց Բաբան:

— Շատ բարի, սասց Փաշան. ձեզ աչքի առաջ կուսենամ:

Փաշան հրամայեց զինւորներին, որ զնան բանտարկեալներին բերեն, մտածելով գուցէ նրանք էլ հեռեն Բաբուն:

Բերին բանտարկեալներին:

Տեսնում էք այս մարդը, որ ձեր ընկերն է, սասց Փաշան: Ինչո՞ւ մենակ սա ինքն խօստանում է նպատամատոյց լինել մեր հացի գործարանին տան բեռը մաքուր ցորենի ալիւր, իսկ դուք չէք ցանկանում գոնէ իւրաքանչիւրդ տալ հինգական կամ աւելի քիչ երեքական բեռը: Փաշան ապրած կենայ, սասց Ղիշի քահանան: Ձեզ քաջ յայտնի է, որ այժմ գարուն է և տարուն ամենավատ ժամանակն է: այս ըրողէիս գիւղականի տանը կտոր հաց չի գտնվում, որ տայ հրան երեխային, որը քաղցած է և հացի համար լաց է լինում: Մանաւանդ թէ Փաթալի խանին

և թէ նոյն իսկ ձեր Օսմանցիները հայերիս գէտ ունեցած կոիւնները ժամանակ չեն աւել հայ գիւղացիներին, որպէս զի վար ու ցանքս անէին, որ այսօր գիւղացիների տներումը որ և է ուտելու բան երևար, որ եղածից հաւաքէինք մէկ քանի բեռը թէ ցորեն, թէ գարի և թէ կորէկ ու բերէինք տայինք ձեր տնտեսական վեզիբին, որով ոչ մենք ամօթալի մնացինք ձեզ մօտ և ոչ ձեր բարկութիւնը շարժէր մեզ վերայ: Խնդրում ենք ինքդ գատես, էլ մենք որտեղից հաւաքենք ձեր պահանջելիս կենսական մթերքը, քանի որ ոչ ժողովուրդումն է գտնվում և ոչ մենք ինքներս ունենք: Խղճայ մեզ ի սէր Աստուծոյ և ի սէր մեծ մարգարէին 1):

— Յամենայն դէպս պէտք է տաք, ասաց Փաշան, եթէ ոչ գոնէ մէկ մէկ բեր:

— Մենք չենք կարող ձեզ խաբել, ասացին հայ իշխանները: Սակայն մէկ բան, որ մեզ ոչ միայն զարմացնում է այլ գժվաճնոճմ է, թէ արդեօք խնձորէսկեցի Բաբան սրտեղից է լրացնելու իւր խօստացած անգոյանալի ասանձը, այդքանը չգիտենք: Դա իրա այդ տւա խօստումովը մեր ճշմարտութիւնը կորցնում է ձեզ մօտ և մեր վարքը գեախնն է պցում:

Ուրեմն դուք յանձն չէք առնում վճարել մեր պահանջը. ասաց Փաշան:

1) Մահամմէդին:

Ոչ, մենք չենք ուզում խաբել ձեզ սուա խօստումներ տալով. ասացին հայ իշխանները: Մահաւանդ խնդրում ենք այլ ևս խօստպահանջ չլինէք:

Փաշան գայրացաւ և պատրաստեց հայ իշխաններին մէկ մէկ գլխատել տայ. սակայն Քաբանուջեցի Բաբուն իշխանը և նոյն տեղացի տիրացու Բաղդասարը միջամտելով երաշխաւոր դարձան բոլոր իշխանների տեղ, խօստանալով, որ մինչև քսան օրը Փաշայի պահանջը իրանք լրացրած կլինեն, որով կարողացան բոլոր իշխանների կեանքը ազատել մահացու պատժից: Փաշայի բարկութիւնը զիջաւ թէև, բայց սպառնաց իշխաններին ստելով «այժմ այդ երկու մարդկանց երաշխաւորութեան հիման վերայ ես գիշում եմ, Սակայն եթէ դուք կմերժէք իմ պահանջի վճարումը ես ոչ միայն ձեզ կպատժեմ բոլորիդ գլխատել տալով, այլ և ամբողջ զինւոններս կսփռեմ ձեր բոլոր գաւառներին ու գիւղերին վերայ և կպատելրեմ նրանց քարուքանդ կանեն միանգամայն ձեր գիւղերը, կրակի կմատնեմ ձեր տներն ու արտերը. դուրս կտան ձեր ցորենի ու այլւրի ամբարները. աւարի կառնեն ձեր բոլոր կայքն ու գոյքերը: Կասպատակեն ձեր բոլոր անասունների հօտերը. գերի կառնեն ձեր աղլիկներին, հարսերին և կանանցը և ամբողջ սիւնիքը ապականութեան ասպարէզ

կղարձենամ, ձեր հարազատների արիւնով ներկել տալով: Ահա առաջօրէն ձեզ յայտնում եմ այն բոլոր անելիք շարագործութիւնները, եթէ դուք իմ պահօնջի համար անսարքէր գտնվելու լինէք և ես պէտքէ կատարեմ վերջումը: Դէ գնացէք ձեր զիւզերը և որը բարի է հետևեցէք նրան»:

Իշխանները գլուխ իջեցրին Փաշային լուռ տխուր ու արտում հեռացան և գլխակոր ճանապարհւեցան դէպի իրանց զիւզերը: Իսկ թուրքա-կենց Բաբան Փաշայի խօսքովը մնաց այնտեղ: Փաշան նրան պահեց իր մօտ ինչ որ նրա հետ քսիսարու համար:

Երեկոյեան Փաշան Բաբուն կանչեց իր վրանը ու սկսեց խօսել նրա հետ գրաւիչ շողոքորթութիւններով: Բաբայ, ասաց Փաշան: Ես արդէն ճանաչեցի ձեզ, թէ դուք որքան բարի մարդ էք գտնւում դէպի մեզ և, որքան էք կարեկցում մեր զօրքերի համար: Այսուհետև ես ամբողջ հոգով կհաւատամ ձեզ, որ դուք շատ հաւատարիմ կլինէք դէպի ինձ: Ուստի և ես ձեր երախտիքը յաւերժապէս վարձատրելու համար խօստանում եմ սրտանց քեզ Մելիք կարգեմ ձեր բոլոր հասարակութեան վերայ, որով դուք փառքի և պատւի տէր կդառնաք: Եւ ձեր ամբողջ ազգատոհմին կշնորհեմ մի այնպիսի հաստատ ու հիմնաւոր ազնւականութեան փիրման, որով դուք ազնւական կլինէք և աշխար-

հում ժառանգաբար կվարէք այդ մէլիքութիւնը որդոց որդի մշտնջենաւորապէս յաւիտեան: Անհող մնացէք, որ դուք այսուհետև կվայելէք իմ սէրը, համակրութիւնը և փառքը:

Ի՞նչ հարկ ունէր արդեօք, որ Փաշան այնպիսի փառաւոր խօստումներով Բաբուն հրապուրում էր դէպի իրան: Նրա հրապուրանքի և կեղծաւոր խօստումների մէջ տեղաւորված էր մէկ թունաւոր գազանիք, մի խորամանկութիւն, որով կուրացնում էր Բաբուն աչքերը, որպէսզի նրա միջոցով կարողանայ ծանօթանայ ոչ թէ միայն Խնձորէսկու ցորնատէրերին և ունևորներին, այլ ուզում էր ծանօթանայ նաև Սիւնեաց երկրի բոլոր ունևորներին, քաջերին, պարագլուխներին և նրանց ներքին գործերին, որովհետև Փաշան իւր կարծիքով բոլորովին հաւատացած էր Բաբուն, որպէս թէ նա բոլորին ճանաչում է, բոլորին էլ տեղերը գիտէ և բոլորին համար էլ կարող է ստոյգ տեղեկութիւններ տայ իրան: Փաշան անծանօթ էր երկրին և նոր էր անցել Բաքիք Փաշայի տեղը, նոր էր ստանձնել Սիւնեաց երկրի տաճկաց զօրքերի ամբողջ հրամանատարութիւնը: Սակայն պէտք է հաւատացած լինել, թէ որքան փաշան էր շողոքորթիչ, կեղծաւոր և գրաւիչ, նոյնքան էլ Բաբան էր: Բնաւորութիւններով համապատասխան էին միմիանց: Բաբայ, դուք այսօր կարող էք ճանապարհւել և

գնալ գիւղը. բայց ինչ որ ձեզ ստել եմ և դուք գիտէք, անմիջապէս կը հետևէք լրացներու և ի կատար ածելու, թէ որքան կ'յաջողուի ձեզ: Իսկ մեր պահանջին համար որ դէմ կ'լինի և խոչնդոտ կհանդիսանայ, ասաց փաշան. աչքի առաջ կունենաք նրան, թէ գրաւորապէս և թէ անձամբ կ'յայտնէք ինձ».

Չարամիւս Բաբան մէկ այնպիսի յարմար միջոցի էր սպասում, որը միայն փաշայի խօսքն էր ստեղծում, ուր բռնութեամբ պէտք է գուրս տար Մախուն հորերը և բաւականութիւն տար նոյնպէս փաշային: Բաբան շատ լուս հասկանում էր, որ Մախին ոչ միայն դէմ է լինելու փաշայի պահանջին, այլ անպայման ինքն առիթ է անդիսանալու գիւղումը անազին ազմուկ յարուցանելու և ոչ մէկ բան գոյութիւն չի ստանալու: Ուստի փաշայի պահանջը գոյութիւն չ'ստանալու համար առիթ կ'լինի իրան գանդատել Մախուցը և նրա որդի Բալլուկը, որով կ'յաջողուի իրան գլխաւել տալ վերջիններին, որպէս զի Խնձորէս գիւղումը. այլ ևս կասկածելի թշնամի չունենայ և դէմը խօսող մարդ չ'լինի ինչ որ քէփն ուզէ այնպէս էլ գործէ:

Դէ, մնաք բարեաւ, փաշան ողջ մնայ, ասաց Բաբան: Արդէն ես ճանապարհվում եմ գիւղը: Եւ անհոգ մնացէք, որ ձեր բոլոր պաււերները անպայման կատարւած կ'լինի: Եւ աչ-

խատելու եմ որքան կարելի է շուտ կատարել ձեր հրամանը, իսկ ուշանալու մասին կարող եմ յայտնել ձեզ: Դուք էլ նոյնպէս անհոգ մնացէք, ասաց փաշան. ձեզ համար ինչ որ խօսացել եմ այնպէս էլ լինելու է: Մի քանի օրից յետոյ մարդ կուղարկեմ Խնձորէսի և քեզ մէլիք կը կարգէ ամբողջ հասարակութեան վերայ:

Բաբուն ուրախութեան շափ ու սահման չըկար, նա բեռնաւորւել էր փաշայի իրան շնորհած կարճատև մէլիքութեան խօստումովը, սիրովը և փառասիրութեան բերկրալի տենչովը: Ուստի գոհութեամբ լցւած խորը կերպով գլուխ իջեցրեց փաշային, հազար ու մի տեսակ փայլուն զովքեր թափելով նրա գլխին, կոտավորութեան ձիւն և ուղղութեանը ու հեռացաւ:

Բաբան ճանապարհւեցաւ դէպի գիւղը, որը նստած էր իւր սրնթաց մոյգ կարմբագոյն ձիուն վերա: Նրան հետևում էր իրան քաջ թիկնապահ Լալէյվազը¹⁾ որը երկար տարիներ էր, որ ծառայում էր Թուրթակինց տանը: Եւ իրաւ,

1) Լալէյվազը ցեղով զարաջօրու քիւրդ էր իսկ տեղով Բօզլու գիւղացի: Պատանեկութեան հասակում պարապում էր աւագակութեամբ և մեծ վասններ էր հասցնում Չանգեզուրի հայ գիւղացիներին թալանելով գիւղերը, ասպատակելով նրանց անասունները, գութանները և մինչև անգամ գերի էր տանում մարդկանց: Սակայն չգիտեմ ինչ գէպից է պատահում, որ նա զգում է և յետ է խորշում աւագակութիւնից ու զալիս Խնձորէսի գիւղը և ծառայ մտնում Թուրթակինց, մնալով նրաց տանը մինչև 25 տարի:

որ Բաբան թէև կարճ, բայց միևնոյն ժամանակ վայելեց փառայի սէրը և համակրութիւնը, որովհետև այն մէլիքագուհները, տանուաէրները, քահանաները, քանդակագանները, որոնք առ երես խօստացել էին կատարել փառայի հրամանը, նրա պահանջը հատուցանել և գտնվում էին երկու մարդկանց իշխանութեան ներքոյ, որոնց երաշխաւորութեամբ մի կերպ ազատել էին իրենց կեանքը փառայի մահացու պատժից. նրանց ոչ մէկը չկարողացաւ կատարել իր խօստումը, նորանք վերջումը սոսկալի պատիժների ենթարկւեցան: Բայց վրեժխնդրութեամբ յղացած Բաբան իւր ծրագրած խորամանկութեամբ կարողացաւ գոյացնել տասն բեռ ալիւրը և կատարել իւր խօստումը: Սակայն տասն բեռ ալիւրը գեռ գիւղումը, գործը ուրիշ կերպարանք ստացաւ, որ հէնց նոյն գործի կերպարանափոխելուցն էլ Բաբան յարմար միջոց գտաւ իւր չար նպատակին հասնելու համար, այն է կրկնում եմ խօսքըս. որ սպանել տայ Մախուն և Բալլուին:

Բ Ա Բ Ա Յ Ի Մ Է Լ Ի Ք Կ Ա Ր Գ Ի Ի Լ Ը .

Չորս օր էր, որ Բաբան փառայի մօտից եկել էր գիւղը: Նա ժողովրդեանց մէջ նստած

1). Բաբան Մախուն ամենաոխերիմ թշնամոն էր, որովհետև Մախին անասարակ պաշտպանում էր ժողովրդի շահերը: Իսկ Բաբան կարճամիտ և դաւաճանող ընտրութեան տէր մարդ

31398

խօսում էր օսմանցոց նոր բռնակալ հրամանատարի մարդասիրութիւնը և ողորմածութիւնը դէպի սիւնեաց երկրի հայ ժողովրդեանց: Սօսում էր իւր չար նպատակի իրականացման յոյսի ուրախութեամբ ոգևորված: Գոհանակութեամբ մարթանքներ էր, գովքեր էր, որ թափում էր մէկ արիւնարբու զագանի գլխին: Իսկ ժողովուրդը դժգոհութեամբ լուռ ու մունջ լըսում էր Բաբուն փաստակար խօսակցութիւնը թէև ոչ մէկն էլ ախորժակ չունէր լսելու նրանհաճելի խօսքերը: Ժողովրդեանց մէջ զբոսնում էր նոյնպէս Միխասեց. ծերունի Մախին, որը Խնձորէսկու ամենաառաջին հարուստ մարդն էր ամեն կողմերով: Բաբայ, բաւական է որքան գովում էր մէկ չար զագանի, ասաց Մախին: Ծանր գովելով ոչխար չի դառնալ և զայլը հօտ չի պահպանիլ, ասում է նախնեաց առածը: Մանմէղականների առաջին գործը, առաջին պաշտելի սկզբունքն այն է, կոտորել, աւերել, այրել և քարոքանդ անել քրրատանեայ աշխարհները, և ոչ շէնացնել և ապաստանել: Դուք արդեօք սննն էք գովում, որ մենք նրան չենք ձանաչում:

էր, չափազանց թիւրքասէր, քրդատէր, փառատէր, ետամուր և շահախնդիր: Ժողովրդեանց բոլոր օգտակէտ միջոցները նա գտնում էր անհատարակ իրանսն հեռատես քմահաջութիւններին, ոչինչ չնստածելով ապագայում փրաներ կամ շահեր յարուցանելու համար: Մինչդեռ Մախին սպարապետը կենդանի էր Ձանգեղուրի տէրը և իշ-

Մախին դեռ խօսքը չաւարտած, Բաբան անհամբերութեամբ կանգնեց տեղից և կատարբար իրան նետեց առաջ ու թսաց. այդ ունն էք գազան ասում, Մախի, մի՞թէ չես վախում երկրի «սնաբից» (տիրոջից) օձին զլուխը որ ցաւում է, ասում են որ նրան մահն է մօտենում, գնում է շէն ճանապարհներում կծկծկում, որպէս զի մարդիկ տեսնեն մէկ իրան նման շարարածին սպանեն ու հանգստացնեն: Հիմայ դուք ձեզ համար օձին մահանալու ձեն էք բանեցնում. չէք ուզում ձեր ալեգարդ զլուխը ողջ մնայ ձեզ վերայ: Եւ շատ չի տևիլ շուտով դերեգման կիջնէ դիակդ առանց գլխի: Բաբուն սպառնալիքը վատ տպաւորութիւն թողեց բոլոր մարդկանց վերայ: Եւ մինչ դեռ Բաբան և Մախին թէժ վիճարանութեան մէջ էին գտնվում մէկը փաշային գովելով միւսը պարսաւելով ու ատելով, ահա նոյն միջոցին դրսից դիւղը մտան ութ ձիաւորներ, որոնց երեքը հայեր էին, իսկ հինգն տաճիկ թիւրքեր: Այդ ձիաւորները փաշայի կարգադրած և ուղարկած մարդիկն էին, եկել էին Բաբուն Մէլիք կարգեն: Նրանք հար-

խանը ինքն էր. իսկ երբ որ նահատակեց զիւղը մինչև ութ ամիս մնաց առանց մէլիքի և առանց մի այլ զլխաւորի: Ուստի Բաբուն ձգտումն էլ չէնց այդ էր, որ ինքը մէլիք դառնայ հասարակութեան վերայ բոնի որ մէլիք դառնալու յարմար միջոցով հանդերձ փաշայի նման մէկ հզօր աջակից էլ ունէր իւր փառասիրութեան ձգտումին հասնելու համար:

ցնելով գնացին Բաբուն տունը: Լալէյվազը և պատանի գզիր Բազդասարը շուտով վրա հասան պատշաճ քաղաքավարութեամբ բռնեցին նրանց ձիաների սանձերը և տարան կապոտեցին մեծ սրահի տակին: Իսկ հիւրերին տարան այն գորգերով զարդարած սենեակը, որը յատկապէս պատրաստած էր հիւրերի համար: Հիւրերը նրատոտեցին սենեակի յատակին վերայ սփռած գեղեցիկ գորգերին վերայ: Քիչ անցած ներս մտաւ Բաբան, որը թրքավայել կեղծ և կտրատուղ քաղաքավարութեամբ զլուխ խոնարհեցրեց նորեկ հիւրերին, բարեմաղթելով նոցա շնորհաւոր մուտքը. «բարով հազար բարի էք եկել», ասելով, դարձեալ հազար ու մին կեղծաւոր խօսքերով զարդարելով նրանց սրտէրը: Այդ փանատիկական օրհնանքից յետոյ նստեց հիւրերին մօտ, հարցրեց փաշայի առողջութեան համար, ցոյց տալով նոյնպէս իւր կեղծաւոր հակումները և բարեկամութիւնը դէպի փաշին և դէպի օսմանցոց կառավարութիւնը: Սակայն ժողովուրդը անհամբեր սրտով սպասում է այդ ձիաւոր մարդկանց զալստեան համար, բայց այդ օրը դրակահապէս նոցա զալստեան կողմանէ ոչ մի տեղեկութիւն չիմացուեցաւ: Յաջորդ օրը գզիր Բազդասարը շատ շուտով կանչեց բոլոր ժողովրդեանց և յայտնեց, որ ոչ ոք այլ տեղեր աշխատելու և գործի չ'գնայ, որովհետև Հաջայի փաշա-

յից հրամանն է եկել: Ուստի այդ օրը ոչ ոք
 գործելու չ'գնաց և բոլորը հաւաքւեցան գիւղա-
 մէջ: Մթին և տխուր տարակուսանքներ էր, որ
 պատել էր խեղճ ժողովրդեանց: Իւրաքանչիւր
 տանուող միտքը երբէք չէր հասնում բախտաւոր
 հետևանքի այլ վերջանում էր դառն ու ցաւալի
 կարծիքներով: Արեգակը կէս օրւան տեղին մօ-
 տեցած անա թուփակենց տանիցը դուրս եկան
 փաշայի ուղարկած մարդիկները, որոնք Բաբուն
 և գզիր Բաղդասարի առաջնորդութեամբ եկան
 ժողովրդեանց մէջ: Այդ մարդկանց մէջ մէկը իր
 փառաւոր հազուստով զանազանիւմ էր միւս-
 ներից: Դա փաշայի ամենահաւատարիմ և քաջ
 Մահմէդ-բէկն էր, որը հինգ հարիւրապետի պաշ-
 տօն էր վայելում օսմանցոց գօրքերի մէջ: — «Լը-
 սեցէք ով Սնձորէսկու բոլոր ժողովուրդներ, ա-
 հա յայտնում եմ ձեզ ամենքիդ, — սասց Մահ-
 մէդ-բէկը: — Երեկի Հաջալի փաշան Տաթևից ինձ
 ուղարկել է այստեղ թուփակենց Բաբուն ձեր
 հասարակութեան վերայ Մէլիք կարգելու հա-
 մար: Այժմ ես հարկ եմ համարում ցոյց տալ
 ձեզ փաշայի ինձ յանձնարարած փիրմանական
 հրամանաթուղթը, որ բոլորդ էլ հաւատար ինձ
 և մէլիք ճանաչէք Բաբուն: Այս խօսքերը ասե-
 լով ձեռքը տարաւ ծոցի գրպանից հանեց մի
 թուղթ և սկսեց կարդալ, որը զբւած էր թիւր-
 քերէն, իսկ հայերէն թարգմանութեամբ իր մէջ

բովանդակում էր հետևեալ գրութիւնը. —
 «Սողոմոն ամենամեծ արքայի սուրբ և հօր աւանդա-
 պաշտպան գահակալին, Մահմմէդաղաւան մեծափառ
 ժառանգին և ամենայն Օսմանեան ազգին և այլ և
 այլ ազգաց տիրապետող անեղազօր պաշտպանին
 Սուլթան Ահմէդ երկրորդին ես ծառայ Հաջալի փաշայ
 այս փիրմանական թղթովս, որը հաստատում ենք
 Ղուրանական սուրբ գրօշմով և որի մէջ գրած օրենք-
 ների զօրութեան համաձայն հաստատած մշտնջենաւոր
 կարուկ իբաւունքներով ինձորէսկեցի թուփակի թոնն
 և Դաղու որդի Բարային մէլիք եմ կարգում Սնձորէս-
 կու ամբողջ հասարակութեան վերայ, որոնց ազգատոհ-
 մից սերւած ժառանգները մեր շնորհած այս ազնուա-
 կանութեան փիրմանով մէլիքութիւնը կը վարեն ժա-
 ռանգաբար յաջորդելով միմիանց, որդեց որդի և ազ-
 գէյազգ մշտնջենաւորապէս այս աշխարհում յաւիտեան:
 Վասնորոյ և մենք սոցա նախորդների ազնուականու-
 թեան փիրմանի յատուկ հիման վերայ աւելացնում
 ենք և մերը, թարմացնելով սոցա ազգատոհմի ազ-
 նուականութիւնը աւելի հիմնաւոր հաստատութեամբ:
 Որ և կնքում ենք փիրմանս Համայն Օսմանեան պաշտ-
 պան Մեծ Տիրոջ Սուլթան Ահմէդ երկրորդի մեզ շնոր-
 հած մեծաշուք կնիքով»: Ուստի ժողովուրդը իմ ըն-
 տրած և զբւած մէլիքին պէտք է ճանաչէ որպէս մէլի-
 քի: Պէտք է պահպանէ նրա պատիւը. կատարէ նրա
 բոլոր հրամանները, ընդունէ նրա ասածները և վճա-
 րէ պահանջները: Եւ ոչ ոք իբաւունք չունի հակադէմ
 լինելու նրա արած դատերին, կայացրած վճիռներին,
 և արած կարգադրութիւններին: Իսկ հակադիմողներին
 մէլիքը իբաւունք ունի չարաչար կերպով պատժելու
 և տուգանքի ենթարկելու»: Հաջալի փաշայ:

Փիրմանը կարգալուց և հասկացելուց յե-
տոյ, հարց առաջարկեց ժողովրդեանց Մահմէդ
բէկը ասելով, հիմա ի՞նչ էք ասում, ընդունում
էք, որ Բաբան մէլիք դառնայ ձեր հասարակու-
թեան վերայ:

Բոլոր ժողովուրդը միաձայն կոչեց, ընդու-
նողմ ենք՝ ազան ապրած մնայ, ընդունում ենք.
չնորհաւորում ենք Բաբուն մէլիքութիւնը:

Ժողովրդեանց ձայնը ընդհատելուն պէս
մէլիքութեան թանգազին բօրանի¹⁾ խալաթը իս-
կոյն ձգեցին Բաբուն ուսերին, որն այնուհետև
ժողովրդեանց վերայ հաստատ մէլիք կարգե-
ցաւ: Սակայն նրա մէլիքութիւնը տևեց հազիւ
թէ քսան օր, որովհետև Մախուն քրոջ սրբի-
քը նրան սպանեցին Քարահունջի գիմաց գտնուող
Պաքաւ աղբիւրի կիրճումը: Սպանութեան պատ-
ճառները կը գրենք իր տեղը:

1). Դա իր ժամանակում մէկ վերարկու էր, որ պատրաս-
տում էին կարմիր մահուզից և կոչում էին խալաթ, — որ նշանա-
կում է ընծայ: Երեւի դա մէլիքի պաշտօնական պատւին պարզա-
տրուող այն արժանաւոր «խալաթն է» որով ժողովուրդը հասկա-
նում էր նշանակած մարդու յատուկ մէլիք կարգւած լինելու հաս-
տատութիւնը: Սալաթը տրվում էր նրանց, որոնց մէլիքութիւ-
նը ցեղական չէր լինում:

ՈՎ ԷՐ ՄԱԽՈՒՆ ԵՒ ԻՆՉՊԻՍԻ ՄԱՐԳ ԷՐ.

Մախին մի հարուստ և բարեպաշտ մարդ
էր: Նա ժամանակի ամենաեռանդոտ հողագործ-
ներից մէկն էր: Մախուն ամբարները լիքն էին
ցորնով, գարիով, կորեկով, հաճարով և այլ ու-
տելու հունդերով: Նա հարուստ էր նոյնպէս
փողով և թէ ընտանի անասուններով: Մախուն
տունը որպէս նահապետական մէկ պարզ տուն
լիքն էր կենսական այլ և այլ բոլոր պիտոյքնե-
րով: Նրա բնաւորութիւնը շատ համեստ էր,
այնպէս որ ամեն չքաւոր անհատի ինչ որ հար-
կաւոր էր լինում առանց քաշելու հեշտու-
թեամբ ուզում էր Մախուցը և Մախին չէր
մերժում ոչ մէկի խօսքը և տալիս էր ամեն
մէկի ուզածը: Մախին ժողովուրդասէր էր և իր
ժամանակում ժողովրդականութիւն էր վայելում
ոչ միայն Խնձորէսկում այլ և հեռաւոր տեղե-
րում: Նա ծանօթ էր Ղարադաղի խաների հետ.
աւելի շատ Մահմադ խանին հետ, որը վարվում
էր Մախուն հետ հարազատ բարեկամի նման,
չնայած որ ինքն մահմէդական էր: Մախին ինչ-
պէս որ գրել ենք միշտ հակած էր դէպի ժո-
ղովրդի շահերը և մտածում էր անկարողների
կենցաղի մասին: Քարնան ժամանակ նա բա-
ցում էր իր ամբարները ցորեն, գարի, կորեկ և
հաճար էր բաժանում աղքատներին, որոնք իս-

պատ աղքատ էին նրանց ձրի էր տալիս, իսկ որոնք կարող էին ամառը տալ, նրանց փոխ էր տալիս և ամառը կալի ժամանակ յետ էր ստանում: Բայց ինչ օգուտ Մախին իրար վայելած ժողովրդականութեամբ ամենքին համար սիրելի և սպաշտելի էր, միայն Թութակենց Բաբուն աչքի գրողն էր, նրա ոխերիմ թշնամին էր: Եւ ինչո՞ւ: Այն էր որ Մախին իր հարստութեամբ, աղքատասիրութեամբ, առատութեամբ և ողորմածութեամբ բոլոր ժողովրդին սիրելին և պաշտելին էր դարձել և բոլորի ուշը միաքը գրաւելով կարծես թէ հիւսել էր իր բարի կամքի հետ. ինչ որ ասում էր Մախին լսում էին ժողովուրդը և ինչ որ հրամայում էր կատարում էին: Ուստի և հէնց այդպիսի նախանձելի աղբիւրներից էին ծագել Մախուն և Բաբուն անսանձելի թշնամութիւնները, որը յետոյ տեղի աւելց երկու կողմերի սպանութիւններին: Այնուամենայնիւ հարկ եմ համարում ասել, որ Մախին շատ անտարբեր էր և միամիտ և երբեք չէր կոտակածում թէ իր կեանքի և թէ իր որդի Բալլուի կեանքի և սպանութեան մասնակից ողբալի և չար հետեւանքի մասին: Իսկ Բաբան, որպէս մի դարանակալ օձ, արթուն էր և իբրև մէլիք, որպէս զի գիւղումը իր գոյ ծողութիւններին մասին դէմը խօսող էլ մարդ չլինի, որպիսին էր Մախին, նա ամեն կերպ աշխատում էր հնարաւորութիւն

զանել և ոչնչացնել տար Մախուն և պատանի Բալլուին: Ուստի Բաբան անգործ չ'մնաց. նա սկսեց մտածել զանազան տեսակ մահացու խորամանկութիւններ, որով որքան կարելի էր շուտով ոչնչացնել տար Մախուն և Բալլուին առանց ոչ ոքի կարծիքի հասնելու թէ Մախին թունաւորվելով մեռաւ կամ թէ իր հարագատ մահովը մեռաւ: Մակայն Բաբուն ծածուկ գործադրած բոլոր խորամանկութիւնները մութից ի լոյսն հանեցան և նրան յաջողեց Մախուն և Բալլուին սպանել տալ օր ցերեկով և ոչ զաղտնի դաւադրութեամբ:

Ջնայած որ Մախին ամեն կողմով հարուստ էր և ուներ երկու եղբայր, մէկը Սաչատուր վարդապետն էր, իսկ մէկը Աթման, և ունէր վեց որդի, այնուամենայնիւ նա չունէր մէկ այնպիսի որդի, որ լինէր ժրաջան, աշխատասէր, խելացի և աչքաբաց, որպէս զի տունը կառավարելու հեղինակութեան մէջ ընդունակ լինէր և հոգար դէպի տնտեսականը, որովհետեւ ինքն ծերացել էր, թէ աշխատելու թէ շարժելու անընդունակ էր դարձել: Նրան հարկաւոր էր արնային կառավարութեան նախը առաջ ամենող մի երիտասարդ, որ իրան մահից լեռոյ տեղը անցնէր և տունը կառավարէր: Բայց ինչ արած,

նրա որդիքը խօսելում բուժ, գործելում ծոյլ, շրջելում դանդաղ, կուեղում վախկոտ և աշխատելում թող էին և, այսքան հարագասներից ոչ մէկը թշնամու դէմ յանդգնող խօսող չէր, այլ թագնուող և վախշող էին: Վերջապէս չունէր մի այնպիսի որդի, որ իրան սրածվը լինէր և իր սրտի ուզածը կատարէր: Ուստի այդ մասին անդադար մտածում էր թէ արգեօք իրան մահից յետոյ որդիքը ինչպէս են ապրելու և ինչ անուն են ժառանգելու: Սակայն Մախուն սրբտի միակ նեցուկը և վերջին մխիթարական միակ յոյսը իր երկրորդ կնոջ ետեից եկած Բալլու անունով քաջ պատանին էր, որը վայլուն հուշակ ունէր իւր քաջագործութիւններով:

Ո Վ Է Ր Բ Ա Լ Լ Ո Ւ Ն

Մինասնց Մախուն սուաջին կինը երբ որ մեռնում է, նա պահվում է Հերիքնազ անունով մի այրի կնոջ հետ, որը այժմեան Դինգիզանց ցեղի այն ժամանակեայ տանը հարս էր: Այրի Հերիքնազը Դինգիզանց տանը ամուսնուց Մախուն տունն է տանում իր հետ Բալլու անունով մէկ սղայ երեխայ, որը երեք տարեկան է լինում: Բալլուն տակաւին մանկական հասակում բաւական աչքի էր ընկնում իւր արտաքին

քաջագնական նշաններով, որոնք ցոյց էին տալիս ապագայում նրա որպիսի քաջ երիզասարդ լինելու բոլոր յատկանիշները: Ուստի ծերունի Մախին այնքան սիրում էր Բալլուին, որ միանգամայն իրան ամբողջովին նւիրել էր նրան: Բալլուն մեծանալով երբ որ հասաւ 22 ամաց, նա թէ իր գեղեցկութեամբ, թէ աշխոյժ պատանեկութեամբ և թէ հերոսական գործողութիւններով վայլուն հուշակ էր վայելում ամբողջ Ջանգեզուրի գաւառում: Բալլուն Մախուն սրտի հազազիւտ փափագն էր: Մախին թողեց իւր վեց հարագատ որդիները և ամուր ձեռքով բռնեց միայն Բալլուի փէշը, որովհետեւ Բալլուն կատարեալ հասակի հասնելուց յետոյ Թութակենց երիտասարդները ծառի տերևի պէս դողգողում էին նրանից: Մանաւանդ իւր խելօքութեամբ և ճարտարախօսութեամբ այնպիսի ազգեցութեան տէր եղաւ, որ ամբողջ հասարակութեան ղէկը ձեռքն ստաւ ու սկսեց քարոզել սէր և համերաշխութիւն և դէմ կանգնել մէլիք Բաբուն բռնակալութեանը: Մէլիք Բաբուն աչք էր տալիս բայց լոյս չէր տալիս: Այնուամենայնիւ մասնիչ Բաբան, որպէս դարմանի տակով գաղտնի հոսող ջուր երբէք անգործ չէր մնում Մախուն և Բալլուին զադանապէս մահւան թակարդի մէջ պցելու համար:

Մէկ օր Մախին և Բաբան սաստիկ վիճում

էին: Մախի, ասաց Բարան, շատ մի փքւիր, շատ մի վատահանալ. որպէս թէ Բալլուէ նման քաջ որդի ունիմ, ոչ ոք չի համարձակւի ինձ գիպչելու անբեի ոյժով. հաւատացած եղիր, որ ես մէկ օր կուլ եմ տալու ձեզ նման երկու ամենի վիշապներին և ուրանում: Եւ երկար չի տեիլ երկուսիդ մահացու պատահարը:

Ինչ որ ձեռքովդ գալու լինի, չխնայես, ասաց Մախին:

ՏԵՓԵՐՑ ՓՆՆՍՑ ՄԷԼԻՔ ԲԱՐՈՆՆ ՎԵՐՑՑ ԲՈՂՈՐՈՒՑ ԶՐԱՄՆՆՆ.

Հապի թէ լրացել էր Թութակենց Բարուն մէլիքութեան տասն և ութ օրը երբ Տաթևից կնճորէսկ եկան փաշայի հրամանաբեր ձիաւորները, որոնց մէկը Տաթևացի հայ էր իսկ միւսը թիւրք: Նրանք գնացին ուղղակի Մէլիք Բարուն տունը: Նրանք եկել էին յատկապէս իմանալու թէ սրբոք Բարան ախարը պառչատու էր: Փաշայի ուղարկած մարդիկներին մէկը վերցնելով գլխին դրած մեծ փափաղը, որը Տաթևացի հայ էր, վերևի արանքից հանեց մի թուղթ և աւաւ Բարուն: Այդ թուղթը փաշային ուղարկած հրամանն էր, որ գրած էր թիւրքերէն իսկ հայերէն թարգմանվում էր հետևեալ կերպով — «Հրաման Հաջալի

փաշայից, ուղարկված կնճորէսկու հասարակութեան մէլիք Բարուն: Այս հրամանը ձեզ հասնելուն պէս շուտով կը կատարէք ձեր խօստումը, որով յոնձն առած էք շնորհել մեր հացի գործարանին տասն բեռը ալիւր: Վասնորոյ ես վստահ եմ, որ դուք անպայման կատարած կը լինէք ձեր թանկագին պարտականութիւնը, որով պատուած կլինէք ձեր պանծալի մեծարարքով թէ ինձ և թէ մեր գորքերին: Որ և ձեր հաւատարմութիւնը անմոռանալի կմնայ ինձ մօտ»:

Հաջալի Փաշայ:

Երեկոյեան դէմ Բարան վերցրեց հրամանը Տաթևից եկած մարդիկներին հետ միասին դուրս եկաւ գիւղամէջ և զգիր Բողղատարի միջոցով կանչել աւաւ ժողովրդեանց ունևորներին և շուևևորներին և բոլորին հաւաքեց իւր մօտ: Այդտեղ էր և Մինասենց Մախին:

— Ով մեր կնճորէսկու բոլոր ժողովուրդ, — ասաց Մէլիք Բարան: Հաջալի փաշան այն հրամանը ուղարկել է ինձ վերայ և մեզանից տասն բեռը ալիւր է պահանջում: Այս ուղեկիքի համար ես որքան մտածում եմ մերժելու որ և է կերպ չկայ անպայման պէտք է կատարենք նրա հրամանը, որպէս զի նա իւր կատարութեան թոյնը մզ Վէլլայ չխսկէ: Թէև լիճ և ս. ս. նի է, որ այս բոպէիս մեզանում շատերը ուտելու ոչինչ չունին. յամենայնդէպս պէտք է լը-

րացնէք նրա պահանջը. պէտք է դարձեալ մի կերպով ունեւորներից հաւաքենք, որպէս-զի գիւղը ազատւի նրա գրած աւերիչ և արիւնահեղ պատուհաններից:

Բոլոր ժողովուրդը լուռ էր: Նրանցից ոչ մէկը Մէլիք Բաբուն խօսքին բաւականութիւն չտւաւ. որովհետև ազգասոնների յոյսը նոյնպէս ունեւորներն էին, որոնք փոխադարձաբար ցորեն էին վերցնում. ապրում, մինչև նոր հունձը ընկնելը և անկարող էին նպաստել: Իսկ ունեւորները շատ քիչ էին և այնքան, որ հազիւ թէ իրենց բաւականութիւն տար նոյնպէս մինչև նոր հունձի ընկնելը. էլ խեղճ ժողովուրդը սրտեղից եւ ինչո՞վ լրացնէր փաշայի գժվար գոյանալի պահանջը: Սակայն Բաբան խտապահանջ էր. եւ շատ լաւ դիտէր որ Մինասանց Մախուն հորերը ցորենով, գարիով, կորեկով եւ հաճարով լիքն են, միայն յանձն չէ աւնելու տայ, որով ինքն պատճառ կը գտնէ Մախուցը դաւաճանել փաշային: Եւ այսպէս մի կողմից փաշայի խտապահանջի նկատմամբ միւս կողմից ազգասոն դասակարգի քաղցածութեան դառն կրակը երկուսը միացած տանջում էին խեղճ ժողովրդեանց:

Ինչո՞ւ էք լուռ, սասց Բաբոն. ինչո՞ւ չէք խօշում: Թող ձեզանից, որոնք ունեւոր են նրանք լրացնեն փաշայի պահանջը: Մախի ինչո՞ւ

ես լուռ. ինչո՞ւ պատասխան չես տալիս: Չխօսելով բան չի գոյանալ, խօսելով, հաւաքելով եւ տալով կը գոյանայ: Վեց բեռը ալիւր դու լրացրու սուր, իսկ մնացեալ չորս բեռն էլ ժողովուրդը տայ, որ եւ այդպիսութիւնով էլ լրացրած կլինէք փաշայի պահանջը, որով գերազանցի կլինենք մենք խնձորէսկեցիներս այլ գիւղերի բոլոր ժողովուրդներից: Մանաւանդ փաշան այնքան անագնիւ մարդ չէ, որ աչքի առաջ չունենայ մեր լաւութիւնը եւ գնահատելով չ'վարձատրէ մեր ժողովրդին:

Այս խօսքերը արտասանելու ժամանակ հըրամանաբեր մարդիկը լուռ էին եւ Տաթեւացի հայը Բաբուն ասածները թիւրքերէն հօսկացնում էր իրա թիւրք ընկերին:

Բաբայ, սասց Մախին, այս ինչ կրակ է, թափել ես մեր խեղճ հայ ժողովրդեանց գլխին: Դու տեսնում ես որ այժմ «նոր բերանք»¹⁾ է ամեն ամեն ինչի էլ սպառւած ժամանակն է. արդեօք դու ի՞նչ մտքով և ի՞նչ նպատակով յանձրն առար փաշային մօտ որ ես կարող եմ տարն բեռը ալիւր տամ: Ասիր ինձ խնդրեմ, սրտեղից ես տալու: Մեր քաղցած ժողովուրդը այդ անգոյանալի պահանջը, սրտեղից կարող է գոյանացնի. քանի որ այժմ իւրաքանչիւր մարդ

1). Տեղական խօսք է. — գարուն է նշանակում, — ամեն ինչ սպառուած:

մտածում է միայն իբր քաղցած գերդաստանի դրութեան մասին: Միթէ դու չկարողացար հաւատացնել փաշային, որ այս բոպէիս ժողովուրդը, ուտելու ոչինչ չունի և չէ կարող կատարել ձեր հրամանը: Ինչո՞ւ Տաթևում բոլոր հրախրւածները քո ներկայութեամբ մերժել են փաշայի պահանջը, իսկ դու խօստացել ես վճարել: Լաւ չէր լինի, որ փոխանակ հազարաւոր մարդկանց զոհելու քեզ համար՝ միայն դու զոհէիր այդ հազարաւոր մարդկանց համար: Քս միաքոչ լաւ գիտեմ ես. դու քո փառքիդ ու պատւիդ համար ես տանջում մեր քաղցած, աղքատ ու խեղճ ժողովրդին: Ամօթ մի քեզ նման կեղծ մարդուն: «Գարշակեր մարդը իր գտալը միշտ իր գոտիումը կպահէ»—ասում է նախնեաց առածը: Մախուն վերջին խօսքի ազդեցութեամբ սաստիկ գայրացաւ Բաբան և վերջինս պատրաստում էր Մախուն հարւած հասցնել. բայց ժողովուրդն միջամտելով՝ բաժանեց իրարից և սաստեց կուր լայն շափեր ստանալուն: Եւ Մախուն ու Բաբուն իրար հետ ընդհարւելը—առիթ դարձաւ «պահանջ»-ի հարցը անորոշ ժամանակով յետաձգել: Երկկոյտան դէմ, երբ մութը վրայ հասաւ ժողովուրդը սկսեց ցրւել և ամենքն էլ գնացին իրենց աները:

Միւս օրն՝ դեռ վաղ առաւօտեան Բաբան -գզրի միջոցով կրկին անգամ կանչել տւեց ժո

ղովրդին և ժողովեց զիւրամէջ: Կանչել տւեց նաև Մախուն:

Մախի,—ասաց Բաբան:—Գու արի ժողովրդին յորդորի և թող իրակացնէ փաշայի պահանջը: Արի խոչնդոտ մի հանդիսանալ մի այնպիսի գործի, որը ապագայում կարող է առիթ լինել ժողովրդին շարաշար տուժելու. թող մի կերպ անենք ալիւրը գոյացնենք: Դու լաւ իմացիր, որ այդ ուղղութեամբ գործելով ոչ թէ օգուտ ես տալիս, այլ ամբողջ հասարակութեան մէջը կտարելով տուճը քանդում ես: Քանի որ վերքը դեռ լայն չափեր չի ստացել, սպեղանի (վիրաբոյժ) դիր և առողջացրու, բայց երբ որ վէրքը խոր չափեր ստացաւ, իմացած եղիր որ սպանելու է: Այս պահանջն,—որը ժողովրդին պիտի զրկէ մի շնչին նիւթականից,—դու այնպէս մի անիր որ դա վերջը ժողովրդին համար տանջանք դառնայ:—Կրկնում եմ խօսքս, եթէ ուղում ես ժողովրդին բարերարութիւն անել, նշանց բեռը թեթևացնել, ինչպէս ասում եմ այնպէս էլ արայ. վեց բեռը ալիւր դու գոյացրու, իսկ չորս բեռն էլ ժողովրդից կհաւաքենք և այսպէս էլ փաշայի պահանջը գոյութիւն կստանայ:

Բաբան հաղիւ թէ վերջին խօսքը աւարտել էր, երբ այն կողմից ամբողջ ժողովուրդը միաձայն աղաղակելով կոչեցին, սրտեղից վճա-

բենք, պատուելի մէլիք: Ենթադրենք թէ նոյնիսկ երկու բեռն ես ուզում, ա՛յն որտեղից տանք: Երանի մի առատ սել գար. և մեր գիւղը քըշէր ու տանէր, և այդպիսով գուցէ կարողանայինք ազատել քո ձեռքիցդ: Աստուած քո տունը քանդի, ինչպէս որ դու մեր տներն ես քանդում: Տունդ կրակ ընկնի այրւի, Թուփակենց Բաբայ, այս ինչ կրակ է որ թափում ես մեզ վերայ: Այսպէս անիծում էին ոչ միայն մարդիկը այլ անիծում էին նաև բոլոր կանայքը, տղաները և աղջիկները: Այս միահամուռ աղաղակը, որը անէձքների և հայհոյանքների մի կոյտ էր ներկայացնում, Բաբուն վերայ լաւ չազգեցին. նա մի առ ժամանակ մնաց սառած և սգառած դրութեան մէջ. և չկարողացաւ մինչև անգամ իր սովորական խրատական խօսքէնը ասել: Եւ մինչ զեռ բաբան գլխակոր մտածում էր թէ որպիսի գիրք պէտք է բռնէ փաշայի մօտ եւ ինչ սեն պէտք է տայ իր գլխին, ահա այդ իսկ բոպէին զընդզընգալով գիւղը եկան թւով ութ մարդիկ, իրենց հետ ունենալով չորս շորիապաններ և տասը շորիներ. դրանք փաշայի զինւորներն էին, որոնք եկել էին Բաբուն խօստացած ալիւրը տանելու: Բաբան երբ որ շորիները տեսաւ ցաւերը կրկնապատկեցին. չէր իմանում թէ ինչ անէր: Մարդկանցը շորիների հետ դատարկ յետ դարձնել Տաթև—փաշայի մօտ—

այդ ոչ միայն ամօթ էր՝ այլ կատարեալ մահ էր համարում իրան համար: Փաշայի ուղարկած մարդիկը իրենց շորիներով ուղղակի եկան ժողովրդի մէջ: Այս անգամ Բաբան սկսեց խնդրել ժողովրդին, որ ինչ որ էլ լինի՝ թէ ցորէն, թէ գարի, թէ կորեկ, թէ հաճար գոնէ այս ամենից լինի մի կերպ անեն մէկ բան գոյացնեն որպէսզի ինքը ամօթալի չմնայ փաշայի մօտ: Բայց սրտեղից հանգանակէին: Բաբան տեսնելով, որ իւր խնդիրները ապարդիւն է անցնում, և ժողովուրդն քարի պէս լուռ կանգնել է առանց ուշադրութիւն դարձնելու իր ասածներին՝ նա մըտադրեց, որ ճիպտաների ու մտրակների ոյժով լրացնել տայ փաշայի պահանջը: Ուստի հրամայեց շորէպաններին և զինւորներին, որ ծեծեն ժողովրդին ինչպէս ցանկանում են առանց խնայել մինչև անգամ կանանց, հարսերին և ֆոքր երեխաներին: Չինւորները և շորէպանները սկսեցին կատարել Բաբուն քսամնելի և դժուրակ հրամանը: Եւ ժողովուրդը մի քանի բոպէ լըւելուց և զինւորների բռնի հարւածներն կրելուց յետոյ,—երբ համբերութիւններն հատաւ—իրանք էլ սկսեցին զինւորներին դիմադրել և միևնոյն ժամանակ նրանց վերայ յարձակւել: Եւ այդ յարձակումն էր որ առիթ տաւ կուրին լայն չափեր ստանալ, և պայքարն բորբոքելով այնպէս սաստկացաւ, որ մարդիկ մին-

չև անգամ մոռացան այն սարսափելի և դաժան պատիժները, որոնք ապագայում կարող էին ենթարկել դաժան փաշայի հրամանով: Կրկնում ենք որ նրանք չմտածեցին ապագայում տեղի ունեցող դժբախտութիւնները մասին, այլ սկսեցին միահամուռ կերպով և անխնայաբար վերաւորել ու մահացու յարւածներ տալ փաշայի զինւորներին ու շորեպաններին, որին գլուխը կտարեցին, որին կուռը, որին կրծքից վերաւորեցին, որին քիթն ու պունդը շարդեցին և վերջապէս զինւորներին մէջ չմնաց մէկը, որ չվերաւորէր և արնաշագախ չդառնար: Վերջ ի վերջոյ զինւորները տեսնելով որ իրանց կողմը յաղթած է, և որ աւելի դիմադրելով կարող են աւելի առօժել, ուստի մի առ ժամանակ կուելուց յետոյ՝ սկսեցին խոյս տալ և շտապով զիւզից հեռանալ: Բարան այդ տեսնելով նրաց յետեից ընկաւ և հարկաւ կարողացաւ նահատակ կոչւած սուրբի մօտ նրանց յետեից հասնել ու կանգնեցնել. իսկ մինչ այդ զգիր Բաղդասարը շորիները և զինւորները ձիերը բերաւ և տաւ նրանց, որոնք հեծան և զնացին զէպի Տաթի:

Չորեպանները յաջորդ օրւայ լուսադիմին հասան Տաթի: Երբ որ առաւօտը բացւեցաւ և և փաշան քնից արթնացաւ, բոլորն իրենց վերքերն, փաթաթած զնացին և ներկայացան փաշային: Փաշան տեսնելով զինւորներին և շորե-

պաններին վերաւորւած ու փաթաթւած բոլորովին պէս զարմացաւ և հետաքրքրութեամբ հարցրեց. — Այդ ինչ եմ տեսում, ինչ է պատահել ձեզ, չլինի՞ թէ վտանգի էք հանդիպել: Այդ ինչ արիւն է, որ երևում է ձեր դէմքերի և հագուստների վերայ: Չորեպանները և զինւորները պատմեցին իրենց հետ պատահած զէպքի բոլոր եղեութիւնը և որպիսութիւրը:

ԲԱՐԱՆ ՓՆՁՍԻ ՄՈՏ ԳՆԱԸ ԵՒ ՄԱԽՈՒՆԸ ՉԱՐԱՅՍԸ:

Բարան զիւզումը կատարված զէպքից բաւական օգուած էր համարում իրան: Մանաւանդ այլևս տարակուսութիւն և դժվարութիւն չէր զգում Մախուն և Բալլուին մահացու պատիժի ենթարկելու համար. որովհետև առիթը ինքնբնութեան ստեղծւել էր: Ուստի տեղի ունեցած զէպքի էգցի առաւօտեան իր թիկնապահ Լալէյվազի հետ պատրաստուեց զնալ փաշայի մօտ: Երբ ճանապարհվեցան, Մինասեց տան մօտով անցնելու ժամանակ Մախին իր տան դռանը նստած էր: «Մախի, — ասաց Բարան, — պատանդդ կարիր և հազիր, ես գնում եմ զերեզմանդ փորեմ»: Կէս օրին Բարան հասու Տաթի և զնաց փաշայի մօտ:

— Այդ ի՞նչ կուլ է; Բարայ, որ կատարել է ձեր գիւղումը քո ներկայութեամբ, — հարցրեց փաշան, Բաբուն թիւրքավայել, կեղծ — շոգորթիական բարեն ընդունելուց յետոյ:

— Փաշան ապրած մնայ, — ասաց Բաբան: — Այդ գէպքի եղելութեան մասին կարող էք հարցնել ձեր զինւորներին ու ջորեպաններին. իմ ասածիս՝ գուցէ չհաւատաք:

— Ես քեզ աւելի շատ կհաւատամ քան իմ զինւորներին ու ջորեպաններին, — ասաց փաշան. — պատմեցէք գէպքի իսկական եղելութիւնը:

— Փաշան ապրած կենայ, — ասաց Բաբան: — Ձեր ուղարկած ահաւոր հրամանը ինձ հասած օրը՝ վերցրի հրամանը և հրամանաբեր զինւորներն ու ջորեպաններն և գնացի գիւղամէջ: Գլրի միջոցովը կանչել աւի բոլոր ժողովրդին և բերի ինձ մօտ, բոլորի առջև կարգացի ձեր հրամանը և ամենքին էլ հասկացրի գործի էութիւնը: Ժողովուրդը սիրով և ուրախութեամբ ընդունեց կատարել քո հրամանդ և պատրաստել պահանջդ: Բայց ի՞նչ օգուտ, որ Մախունց Մախին, այն յամառ ծերունին ընդիմացաւ քո հրամանիդ և յորդորեց բոլոր ժողովրդին, որ ոչ մի բան չտան: Ուստի ժողովուրդն էլ Մախուն խօսքը լսելով սկսեցին ինձ հայհոյել: Ես ինչպէս մէլիք ուզեցի որ նրանց զսպեմ, որ չը հայհոյեն:

ընդհակառակը աւելի կատաղեցին ու սկսեցին խփել ինձ: Ես էլ նրանց վախեցնելու համար հրամայեցի քո զինւորներիդ և ջորեպաններիդ, որ ձեռն ժողովրդին, որպէս-զի մարակի ոյժս էլ է կարողանայի մի կերպ պատրաստել տայի քո պահանջդ. բայց Մախին կրկին ընդիմացաւ և բացարձակ կերպով ժողովրդին հրամայեց թէ ջարդեցէք զինւորներին ու ջորեպաններին և գիւղիցը դուրս արէք: Ժողովուրդը Մախուն խօսքը լսելուն պէս սկսեցին ջարդել զինւորներիդ ու ջորեպաններիդ և հասցնել այդ դրութեան ինչպէս որ անհուժ էք ձեր աչքերով: Ահա կուրը այսպէս եղաւ ինչպէս որ պատմեցի»: Փաշան ապրած կենայ, — աւելացրեց Բաբան, — եթէ ուզում ես, որ մեր գիւղումը քո բոլոր հրամաններդ ապահով կերպով կատարված լինի, հարկաւոր է Մախուն կեանքին մի անգամից վերջ տալ. իսկ նրա կենդանի թողնելը, որպէս շարութեամբ յղացած մէկ մայր ես թողնում, որ մեզ համար միշտ վնասակար հետեւանքներ է ծնելու: Մի խօսքով կամ ինձ պահիր Խնձորէսկ գիւղումը կամ Մախուն պահիր:

Բարուն բախտը փայլում էր և գործը յաշող էր գնում և իւր շար դիտաւորութեանը մասամբ հասել էր. որովհետեւ Մախուն քաջ և սիրելի որդին Բալլուն ամենը չէր. նա Ղարաղաղի Մամմադ խանի համար երկու բեռն ցորեն էր տարել, որի փոխարէն խանը երկու ընտիր ջորի էր բաշխել Բալլունին: Բացի գորանից՝ իր բարեկամական ծանօթութիւնը նրանց հետ աւելի ամրացնելու համար արդէն մէկ ամիս էր խանը իւր մօտ հիւրատիրում էր Բալլունին: Ուստի Բաբան յիշելով Բալլուի բացակայ լինելն փաստ դտաւ և յաշորդ օշւան առաւօտեան սկսեց փատացի պատճառներով արմատականապէս խորացնել երկուսի կորուստը և չարախօսիլ ոչ միայն Մախուցը այլ աւելի շատ Բալլուիցը: Փաշան ապրած կենայ, ի միջի այլոց աւելացրեց Բաբան: Հիմայ ինքզ զտիր ինձ և Մախուն և ըստայնր՝ իմացիր մեր երկուսի ճշմարտութիւնը և սուտը: Միթէ ի գուրեմ ես գլխացաւանք տալիս ձեզ և առհասարակ դանդաղում որ նրանց հարկաւոր է ոչնչացնել, որ մեզ համար զիւզումը կասկածելի խոսկարարներ չմնան: Դուք ձեր անեզ հրամանով Մախուցը 10 բեռը ցորեն էր ուզում նա մերժում է ձեր խօսքը, ցոյց տալով որ չունեմ և գոնէ նպատամարտոյց չէ լինում մէկ բեռնով և յորդորում է բոլոր հասարակութեան, որ իրանք էլ

սրկ է մէկ քան շաան: Բայց անա այսօր նա Ղարաղաղի Մամմադ խանի մօտ է գանվում, հիւրատիրվում է նրանից սիրով և համակրութեամբ: Եւ ինչու. որովհետեւ սրանից մի ամիս առաջ Մախին Ղարաղաղի խանին համար երկու բեռը ցորեն է ուզարկել Բալլուի միջոցով, որի երախտիրը խանը վարձատրել է երկու ընտիր ջորիներ բաշխելով: Արդեօք արժանի՞ չէ նրա ջորիները ի յարբունիս գրաւել և իրանց էլ ոչնչացընել տալ:

— Հիմայ Բալլուն իր ամեն է, — ասաց փաշան, — թէ Ղարաղաղումն է:

— Այս քանի օրերէս նորից ի՞նչը հիւր է հրաւիրել և տարել իր մօտ, — ասաց Բաբան: — Նա զիւզումը կատարված զէպքերից տեղեկութիւն չունի, գեւ Ղարաղաղումն է: Եթէ նա ամենը լինէր գործը աւելի սոսկալի հեռանք կունենար, փաշան ապրած կենայ, փոքր Աստուծոյ, որ նա ամենը չէ եղել: Նրա քաջութիւնը ես անկարող եմ լեզւով բացատրել ձեզ:

— Շատ քաջ է, — հարցրեց փաշան: — Բանի՞ ամաց կարող է լինել:

— Գտան և եօթ ամաց հազիւ թէ լինի, փաշան ապրած կենայ, — ասաց Բաբան:

— Ափսոս չէ այդպիսի մի երիտասարդին կեանքից զրկել, — ասաց փաշան: Նրան — սպանելը աննեղելի և մեծ մեղք կլինի

ձեզ համար՝ Բաբայ և, այդ պատճառով մեղաւոր եմ համարում ձեզ:

— Թէկուզ մեղաւոր համարեցէք, — ասաց Բաբան, — թէկուզ արդար, յամենայնգէպս ամեն ինչ կախուած է ձեր լուրջ քննադատութիւննից:

Կեղծաւոր փաշան տեսնելով, որ իր խօսքը վատ տպաւորութիւն գործեց Բաբուն վրայ, նորից խօսքը փոխելով ասաց, շատ շնորհակալ եմ Բաբայ: Ես արդէն նոր հասկացայ թէ դուք որքան անկեղծ և ճշմարիտ սիրա՝ ունէք դէպի ինձ: Հիմայ ինչ է քո սրտի ցանկութիւնը և քո վերջին խօսքը ինձանից:

— Բաբան օգուելով փաշայի վերջին կեղծ շողոքրթական խօքերից ասաց, փաշան ապրած կենայ, իմ ինդիրը ձեզանից այն է, որ մինչ դեռ Բալլուն տանը չէ և շատ հեռու է գտնվում, ասուր ինձ մի քանի զինւորներ գնամ բռնեմ Մախուն և շղթայակապ ուղարկեմ այստեղ ձեզ մօտ, էլ մի այսպիսի յարմար միջոց չի վիճի որ պատահել է մեզ: Իսկ Բալլուն ձեռքակալելու համար դարձեալ ծրագրել եմ, որին կարող եմ իր յօժար կամքով բերել տամ այստեղ, որն չէ էլ կարծելու թէ իր կեանքի դէմ որպիսի թակարդ եմ լարել:

— Լաւ կլինի, Բաբայ, — ասաց փաշան: — Հաւանալի խորհուրդ է:

Փաշայի հրամանով վեց զինւորներ ձիաւորվելով Բաբուն ղեկավարութեամբ ճանապարհեցան և երեկոյեան մութը բոլորովին պատած մտան գիւղը: Բաբուն տանը զինւորները հաց ուտելուց յետոյ գնացին Մինասենց տունը, որը պատկից հարևան էր Թութակենց¹⁾ և բռնեցին ծերունի Մախուն: Ոխերով յղացած Բաբան ոչ մի սոսկալի միջոց չխնայեց Մախուն տանջելու համար: Նրա թևերը կապել աւաւ յետեր և յաճնեց բարբարոս զինւորներին: Արդեօք էլ տառապանքներ մնաց, որ անգութ զինւորները չտային խեղճ ծերունուն: Ալեգարդ Մախուն օրերը անցել էին, ոտերումը ոյժ չէր մնացել, որ աբազ ընթանար անօրէնների ձիերի առջև, ուստի ուժասպառ ծերունուն դանդաղ քայլելուն համար, նրա ոտների գարշապանների կաշին բուրրովին պոկեցան ձիերի սմբակների տակ: Նրա գլխին, շինքին և խորշումած երեսին վերայ երեւում էին արիւնաշաղախ գիծեր, որոնք գոյացել էին մտրակների հարւածներից: Նրա ամուր կապած կոները այնքան ծեծել էին, որ էլ մասները հուպ չէին գալիս: Ի վերջոյ Մախին անտանելի տանջանքներ կրելով երբ որ հասաւ Հալիձոր²⁾ գիւղը, խնդրեց զինւորներին,

1) Այժմ էլ պատկից հարևան են:

2) Զանգեզուրի Հալիձոր գիւղն է և ոչ Ղափանին:

որ թողնեն այդ զիւզումը քոյր ունի տեսնէ: Զին ուղնելը թոյլ չաւին տեսնելու: Երբ որ քրոջը յայտնեցին իւր ալեգարդ եղբօրը ինչ գրութեան մէջ գանձելու մասին. նա մազերը փեակելով. երեսը քրքրելով և սուգ ու շիւտան անելով եկաւ և փաթաթեց իւր եղբօր շինքովը ու սկսեց դառն արտասուիլ, կրակ թափել և վայնասուն բարձրացնել: Քանի բախէ գրկախառնած երկու ձեւացած քոյր և եղբայր հեծեծանքով խեղդւած միայն արտասուում էին և չէին կարողանում միմիանց մի որ և է խօսք ասել: Զինւորները սահպեցին երկուսին, որ բաց թողնեն միմիանց և բաժանեն. բայց քոյրը չէր ուզում, բաց չէր թողնում եղբօրը, անդազար լաց էր լինում և կարծես թէ յոյսը կարելի էր երկրորդ անգամ եղբօր հետ տեսնելուց, զիտէր որ վերջին տեսութիւնն է: Ուստի նախազգարով եղբօր ողբալի ապագան, երեսը զրել էր եղբօր երեսին և իւր սոսա արտասուները թափում էր նրա ճերմակ միրուքին վերայ:

Բաւական է բաժանուեցէք միմիանցից, սասցին զինւորները, մարակելով երկուսին, Ասուրին¹⁾ և Մախուն, բայց դարձեալ չբաժանուեցին և զրկախառնւած զեռ լաց էին լինում:

1). Մախուն քրոջ անունն էր, որը Հայկծորիցի Շիրինի կինն էր:

Նահլաթ¹⁾ սատանային դայ. այս ինչ խաթաբալայ էր, որ ընկանք մէջը. սասց զինւորների գլխաւորը: Տօ՛ անպիտաններ ձեզ չեմ ստում, ինչո՞ւ չէք թողնում միմիանց: Կրկնեցին մարակների հարւածները մի քանի անգամ յաջորդաբար: Բաց թողիր, քաւթառ²⁾ ազամարջան³⁾. կրկնեց դարձեալ զինւորների գլխաւորը: Հեռացիր և սառած արիւնդ ՚ի գուր մեզ մի քրտիր: Հարւածները այս անգամ միայն Ասուրին վերայ տեղացին:

Ասուրը թողեց եղբօրը և արտասուելով քաշւեց մի կողմ:

Երբ որ զինւորները ճանապարհովում էին Հայկծորից դէպի Տաթի, այդ միջոցին Ասուրը մօտանալով զրկեց եղբօրը ասելով «Մախի, ով իմ հարազատ եղբայր, իմ ամենամերձ սիրելիս գուցէ սա լինի մեր վերջին տեսութիւնը. ինչպէս քոյր, ինչ որ մանկութեան ժամանակ քեզ եմ տել հալալ լինի քեզ: Այս խօսքերը Ասուրը արտասուախառն հեծկլտանքով ասելով թողեց եղբօրը և կանգնեց մի քանի քայլ հեռու:

1). Նիստ անցաջող դէպքի կողմից յուզված բարկութեան նշով է, որով նիւթում են շար մարդուն և շար սատանային:

2). Դա մեռելի դիակ ուտող բորենին է. ո՞րը իր արտաքին տեսքով մի շատ աղեղ դազան է:

3). Կապկաների մեծ տեսակիցն է, ձերութեան հասնելիս այդ անունն են ստանում:

Ասուր, իմ հարագատ և ամենասիրելի քոյր, ասաց Մախին: Մանկութեան օրերում ինչ որ քեզ վատ խօսք եմ ասել և դիպել է քեզ, ներիր ինձ: Մանաւանդ ինչ որ դու ինձ ես տւել և ես էլ քեզ եմ տւել, թող միմիանց հալալ լինի: Դէ մնաք բարեաւ, քո ասածի պէս գուցէ սա հենց մեր վերջին տեսութիւնն է: Մախին այս ասելուց յետոյ զինւորների առաջն ընկաւ ուսկսեց արատուելով առաջ գնալ, հազիւ թէ քաշ տալով իր թոյլ և ուժասպառ ոտները: Ասուրը ողբալով և խաշած կոներով շարունակ նայում էր եղբօրը ետևից մինչև որ նա մտաւ նոյն գիւղի մօտ գանւող անտառը և անյայտացաւ նրա աչքի տեսութիւնից: Մի որոշ տարածութիւն անցնելուց յետոյ՝ երբ որ հասան Սախկալ-Թութանի կոչւած կիրճը, այդտեղ Մախին բոլորովին դադարեց և ուժասպառ ընկաւ: Զինւորները սկսեցին ծեծել նրան, որ տեղիցը կանգնէ և շարունակէ ճանապարհը. բայց անհնարին եղաւ նրա տեղից կանգնելը և զնայլը:

Գիտէք ինչ կայ, ասաց զինւորներից մէկը: Սրան կենդանի մեզ են յանձնել, որ մենք էլ սաղ տանենք և յանձնենք փաշային: Ուստի եթէ սա մեռնի և մնայ ճանապարհին, փաշան մեզ բոլորիս էլ կպատժէ այն մահովը, որով պատժելու է այս մարդին: Ուրեմն աւելի լաւ է հերթով դնենք մեր գաւազաններին և տանենք

հասցնենք փաշային: Շատ լաւ ես ասում, ասացին միւս զինւորները, այդպէս անենք: Եւ այսպէս հերթով Մախուն դներով՝ իրենց ձիերի գաւազաններին, տարան Տաթի և յանձնեցին փաշային:

Հնա, դուք էք Մախին, ասաց փաշան, որ սովորեցնում էք ժողովրդին չկատարել իմ հրամաններս: Շատ լաւ, թող լոյսը բացւի ես կիմանամ թէ քեզ հետ ինչպէս և ինչ ձևով կը վարւեմ. եւ հրամայեց զինւորներին, որ տանեն և բանաարկեն ու խիստ կերպով հսկեն, որ չը փախչի: Զինւորները Մախուն տարան վանքին փուլ եկած ձիթահանքը և այնտեղ գութանի ճմբարակով (շղթայ) կապուեցին կիսամեռ ծերունու ձեռքը ու սոքը և ճմբարկի միւս ծայրը օղակեցին շինքին, որով՝ բոլորովին կեռացրին և կուշ ածեցին միանգամայն ու թողին որպէս կծիկ արեգակի կիզիչ ճառագայթների տակ: Եւ այս ամենը կատարվում էր անգութ Բաբուն գաղանի հրահանգով:

Միւս առաւօտեան փաշան դարթնելուն պէս հրամայեց պահապան զինւորներին, որ Մախուն բերեն իւր մօտ: Զինւորները անմիջապէս գնացին և Մախուն շղթայակապ բերին փաշայի առաջ, որը ճմբարակի ծանրութեանը չի դիմանալով կծկւեցաւ և կողքի վերայ վայր ընկաւ:

Մախին դուք էք, կրկնեց փաշան անցեալ երեկոյեան ասած խօսքը: Դուք էք, որ իմ կարգած մէլիքիս չէք ուզում ճանաչել որպէս մէլիքի, և սկսում էք հայհոյանքներ տալ նրա հասցէին:—«Թող կտոր-կտոր դաճնայ այն լէզուն, որից մահ է ծնւում»: Դուք ի՞նչպէս յանդգնեցիք հրամայել ժողովրդին, որ ջարդ ու փշուր անեն իմ զինւորներին ու Նորեպաններին:

Մախին տեսնելով, որ—իր անմեղութիւնը ցոյց տալու համար—որքան խօսելու լինի իրօք է անցնելու և աւելի էլ նեղ աեզ է ընկնելու, ինչպէս որ արդէն ընկել է, ուստի նա իր սրտի աւելութեանը—որուն էր գէպի այդ վայրենի և անօրէն ազգը—մի քիչ յակուրտ տալու համար աւելի լաւ համարեց չլռել և ողորմելի մարդու նման չղօղօղալ անխիղճ փաշայի առջև: Այդ պատճառով երբ փաշան իր ծաղրկան խօսքերը վերջացրեց թէ չէ՝ Մախին սկսեց հայհոյել նրա ամբողջ հաւատը, օրէնքը և Մահամէզի ազանդը:

Փաշան չկարողանալով համբերել Մախուն թեւադրած կեղտոտ հայհոյանքներին, արեկո՞ւնեց կատաղութեամբ և հրամայեց դահիճին, որ կարէ Մախուն գլուխը: Մինչև դահիճը իր եղբրնախան գէրը կատարելը, Բաբան յիշեցրեց փաշային, որ միտ բերէ երեկոյեան խօսքը ինչ որ ասել է Բալուի մասին:

Ի՞նչ խօսք է Բարայ, ես զայրացած եմ:

Լաւ չէր լինի մի այսպիսի լիբբ մարդուն զի-զումը գլխատել աւած լինէիր, քան թէ բերել աայիր այստեղ և այդպէս հայհոյանքներ տար ինձ:

Փաշան ապրած կենայ, փոքր ինչ համբերիր, ասաց Բաբան: Աւելի վատթարագոյնը ետեսնի է: Դուք թէև մտտացել էք բայց ես դարձեալ կ'յիշեցեմ ձեզ: Առայժմ թող արիւնդ հանգարդւի, դեռ ցնցւած է: Նախնեաց առածը ասում է, «շունը կհաջէ, բայց քարվանը կանցնէ»: Եւ տես որքան յամառ ձերունի է, զբ ներողութիւն խնդրելու փոխարէն դեռ հայհոյանքներ է տալիս ձեր պայածառաւփայլ հասցէին և ձեր ուղղափառ հաւատին: Եւ զուցէ դուք ներողամիտ էիք լինելու և ներելու էիք դրա յանցանքը: Այժմ յոյս ունիմ կճանաչէք թէ մեղանից ով է մեղաւոր:

Մախին դեռ կողքին վերայ ընկած էր, գեռ գազանային գոլփն էր տիրում նրա շուրջը: Եւ արդարդաս Աստուածը կարձէս թէ խոր քնի մէջ թափանցելով ամեն մի արդարացի գործ թողել էր գազանարարոյ մարդկանց զբամազըրութեան ասի, զոհել էր նրանց քմահաշոյքներին, ինչպէս կուզեն այնպէս էլ կվարեն նրանց հետ: Այդ ինչերս ես անում տեսնող գազանեաց:

Փաշայի բարկութիւնը անցաւ, սիրտը մեղմացաւ: Տարէք այս լպիրը մարդուն և այս դրութեան մէջ էլ թողեցէք մնայ իր նախկին տեղը:

Զինւորները Մախուն տարան դարձեալ ձիթահանքը, որպէս բանդատուն և թողեցին այնտեղ ու իրանք առանց երկմտելու հեռացան մօտիցը: Մեռածին վերայ ի՞նչ հսկողութիւն և ի՞նչ կասկած:

Յիշեցրէք ինձ Բաբայ, ասաց փաշան, ինչ որ ձեր կարծիքով ես մոռացել եմ:

Ես այն եմ յիշեցնում ձեզ, փաշան ապրած կենայ, որ Մախին մէկ մեռած մարմին է, դա արդէն մեր ձեռքումն է: Սակայն դրան մէկ աղայ ունի, որի համար անցեալ օրը պատմեցի ձեզ, և նա այժմ Ղարադաղի խանին մօտ է լինում որպէս հիւր: Եթէ նա գայ գիւղը և իր հօր մահւան գոյժը լսէ ու հպսկանայ որ իմ միջոցովս է կատարւել սոյն սպանութեան գործը, հաւատացած եղիր, որ իմ ամբողջ տոհմիս ժառանգներին նա միանգամից սրի կքաշի և բոլորին էլ կտոր-կտոր կանէ: Նա մի այնպիսի ինքնավստահ հերոս է, որ մէկ գիշեր առանց երկիւղ կրելու կգայ, կմտնէ վրանդ և քեզ կը մորթէ: Դուք անծանօթ էք չէք ճանաչում թէ նա ինչ պտուղ է և ինչ սրտի տէր է. իսկ ես նրա ճանաչում եմ իմ հինգ մասներիս նման,

որովհետև նա մեր ոչ թէ գիւղացին է այլ պատկից հարեանն է: Թեթևամիտ և դիւրաթէք փաշան Բաբուն համար մօտից շինած մի պատրոյգ էր դարձել, որ կողմի վերայ ուզում էր այն կողմի վերայ էլ ծռացնում էր նրան: Ծերունի Մախին կիսամեռ եղաւ այն ժամանակ, երբ դահիճը դանակը յեսանին քսելով եկաւ որ գըլխատէ իրան: Բաբան հասկանում էր, որ Մախին երկիւղից կիսամեռ է եղել, աշխատում էր որքան կարելի է հօրը կենդանութեան օրով և աչքին առաջին աչքերը հանել տայ Բալլուին, որով իր թշնամութեան ծարաւը Մախուց առած տեսնէր: Ուստի այնպէս էլ եղաւ. որովհետև Բաբան փաշային իմաց էր արել որ Մախին իւր անունով և ազգանունով մէկ կնիք ունի եթէ մօտը գտնւէ Բալլուին շատ հեշտութեամբ Տաթև կբերեն և ինչպէս էլ կուզեն այնպէս էլ կվարեն նրա հետ: Ուստի փաշան հրամայեց զինւորներին, որ Մախուն զրպաններն պարտեն տեսնեն կնիքը մօտն է առնեն և բերեն: Բաբան թոյլ չաւաւ զինւորներին որ գնան կնիքը բերեն, այլ խնդրեց փաշային և ինքը գնաց: Քանի բողբոջից յետոյ եկաւ Բաբան իր հեռը բերելով Մախուն կնիքը: Այն բողբոջին երբ Բաբան ուզում էր կնիքը ցոյց տար փաշային, հէնց սոյն վայրկեանին էլ Թութակենց անիցը¹⁾

1). Բաբան պատերի էր իրենց անիցներին որ Բալլուն Ղարադաղից վերադառնալուն պէս իրեն յայտնէ:

մարդ եկաւ և յայտնեց որ Բալլուն Ղարադաղից արգէն եկել է գիւղը: Բարուն ուրախութեանը չափ ու սահման չկար, նա արգէն իւր ամբողջ նպատակներին հասած էր համարում իրան: Ուստի վանական հայերից ձեռք բերաւ փոքր ինչ թղթի կտոր ու սկսեց Մա'սուն լեզուիցը գրել Բալլուն վերայ հետեւեալ կեղծ նամակը. որի բովանդակութիւնը ըստ անանգական պատմածի, Դաւիթ քահանայ Տէր-Յարութիւնեանցին, այսպէս է եղել չնայելով ոճերի փոփոխութեանը այլ յինւելով մտքի ուղղութեանը:

«ՍԻՐԵԼԻ ՈՐԳԵԱԿ ԻՄ ԲԱԼԼՈՒ»

Նախ ընդունիր գորովագութ հօրդ անկեղծ սրտի ողջոյնը: Որդի, գիտեմ որ տարակուսութեան մէջ ընկած կ'իինես. որովհետեւ ինձ Տաթև բերելու միջոցին դու տանը չէիր, որ իմանայիր թէ ինձ ինչու համար ըռնեցին կամ թէ իմ մեղքս ինչ էր, որով ինձ մատնեցին փաշային: Քեզ քաջ յայտնի է, որ ամբողջ ժողովրդի մէջ մէկ թշնամի չունենք բացի Թութակենց Բարուցը: Եւ ինչն է նրա թշնամութեան պատճառը. այն է որ ժողովուրդը մեզ սիրում է և մեզ ընդունում է: Եւ այդ մասին Բարան ինձ մատնել էր փաշային որպէս թէ ես ժողովրդին ծրից¹⁾ հանող մէկ խտովաբար մարդ եմ, և գիւղումը ես ժողովրդին յորդորում եմ, որ Բարային վերայ, փաշայից ուղարկած հրաման-

1). Ծեր, Չանգեղուրի ժողովուրդը գութանի կամ արօրի աղօթին է ասում. բայց խօսքի գործածութեան մէջ փոխարինում է ուղղութեան:

ներին չլսեն և չկատարեն նրա ոչ մի պահանջը: Ահա այսպիսի չար մաքերով յղացած ծնած է եղել ինձ վերայ թէև. սակայն փառք հաղար անգամ Երկնային Դատաւորին,—«հախը նահախին չաւաւ—(այսինքն անմեղը մեղաւորի փոխարէն չդոճեց) և մահացու մատնութիւնից Ինքը ազատեց: Եւ դու բոլորովին անհոգ քնայ, որգեակ, որ արգէն ես ազատւած եմ, որովհետեւ փաշան քննութեան ենթարկեց ինձ և Բարուն, Բարան մեղաւորեց իրան սուտ ամբաստանութեան համար, որով կարելի է մահւան պատժի ենթարկի: Ուստի ես ուխտադիր եմ եղել Տաթևի վանքին, որ և թէ ազատելու լինեմ Բարայի վտանգաւոր մատնութիւնիցը, մի մատաղ պէտք է անեմ նրա տակին, որ վաճքը ինձ ազատել է, և պէտք է մատաղ անեմ: Այս թուղթս քեզ համնելուն պէս իմ պատերիս համաձայն կ'աւարտտես մէկ բեռը թաժայ հաց իրան իւղեղէն թիւացքով և այլ պաշարներով: Կ'վերցնես քսան և մէկ փահնարագը) փող այստեղ աջահամբոյրի, խաչահամբոյրի և պատարագ մատուցանելու համար: Կտոնես մի հաա ղոջ: Դու կհեծնես քո ձին²⁾, թիւացքը կբեռնես մէկ ջորուն իսկ միւս ջորին էլ ծառան կհեծնէ և չմոտանաք, որ կուպրուններից երկու հաա վերցնէք ձեզ հետ և բերէք Ասուր բիրուն³⁾ անիցը երկու կուժ զինի բերէք: Եւ այդ պատրաստութիւնով շուտով կբզաք Տաթև»: Մնամ քեզ անհամբեր սպասող քո հայր՝ «Մ. Մ».

Նամակը գրելուց և աւարտելուց յետոյ Բարան հանեց Մախուն կնիքը թաթախեց թա-

1). Պարսից փող էր և արժէր ուսի այժմեան 15 կոպէկը:
2). Որպէս-զի ձին և ջորիները արքունիք դրավէին:
3). Նօրաքոյր:

նաքովը և կնքեց նամակի տակին, որտեղ հարկաւոր էր անել Մախուն ստորագրութիւնը: Կնիքի վերան փորագրած էր երկու «Մ»-էն տառ, որ նշանակում էր Մախի Մինասեանց:

Բաբան նամակը տարաւ փաշային մօտ, կարգաց և բովանդակութեան միտքը թարգմանեց թիւրքերէն ու նրան հասկացրուց: Միայն խնդրեց փաշային, որ նա իրան ձեռքով յանձնէ մէկ հայի և իր հրամանով ուղարկէ պատկանելոյն վերայ: Փաշան կանչեց Ազիւկեցի Թամրազ անունով մէկ հայի, որ Բաբուն նման դաւաճան էր ճանաչվում հայերին մասին: Նամակը յանձնեց և խիստ պատւիրեց նրան, որ առանց որ և է մէկին ասելու և բերանից թուրցումանելու կտանի Խնձորէսկ և կտայ Մինասեանց. Բալլուին: Իսկ եթէ Բալլուն հարցնելու լինի թէ այս նամակը ով է ուղարկել, կասէս Մախին է ուղարկել»: Բաբան չբաւականացաւ փաշային Թամրազին տւած խիստ պատւերներովը, նա հեռացաւ և ճանապարհին վերայ մի տեղ առանձին սպասեց մինչև որ Թամրազը իրան հասաւ: Գուցէ թէ Բալլուն հարցնելու լինի հօրը այստեղի դրութեան մասին, — պատւիրեց Բաբան, — դու կասես, որ Բաբան մեղաւոր գտնեցաւ և դուցէ փաշան նրան զլիսատել տայ: Իսկ Մախին ազատւած է, որովհետև փաշայի մօտ նա արդարացաւ Բաբուն գաղտնի դաւաճանութիւնիցը:

Այսպէս խօսիր, որ համապատասխան լինի նամակի մէջ գրածներին»:

Արդէն երկու օր էր, որ Բալլուն Ղարաղաղից վերադառնել էր տուն: Եկած օրը նա խիստ հարց ու փորձ էր արել թէ բարեկամներից, թէ ժողովրդից և թէ իրենց տանեցիներից, սակայն ոչ մէկը հաստատապէս բան չէին ասել նրան, չնայած որ ոչ ոք Մախուն հետ կատարւած վերջին դաժան դէպքի մասին ոչինչ չէր իմանում:

— Ասացէք ինձ, ապօրը¹⁾ ինչու համար են տարել փաշայի մօտ, ամենախիստ ստիպողութեամբ ասաց Բալլուն: Ես ուզում եմ ճանապարհել դէպի Տաթև:

— Մենք էլ չգիտենք ինչու համար են տարել. — պատասխանում էին տանեցիները:

— Միթէ դուք չգիտէք թէ ինչու համար են տարել և ով է տանել տւել:

Տանեցիները Բալլուի բարկացկոտ բնաւորութիւնը հասկանալով դրականապէս ոչինչ չէին ասում. մի գուցէ կռիւ բարձրաձայ թութակենց ժառանգների դէմ և տեղի տայ արիւնահեղութեան: Ահա այս էր տանեցիների կարծիքը, չնայելով որ նոյնպէս տանեցիներից ոչ ոք կարծիք

1). Այդեր. — հայր է նշանակում: Այս խօսքը գործ ենածում զլիսատեղապէս Չանդեղուրի, Ղախանի և Արցախու գաւառների ժողովուրդները: Հաւանական է ավեր խօսքը արաբացաց «արու» խօսքի կամ բաժանւած մասը լինի կամ ազգաւածը, որովհետև արաբացիք հօրը արու են ասում:

չէր անում, որ Բաբան այն աստիճանի կատա-
ղութեան կհասնէ, որ մահւան պատժի կենթար-
կէ ծերունի Մախուն, և Բալլուն մինչև ան-
գամ: Մի խօսքով, թէև Մինասեանցիները մէջ
խելօքը, աշալուրջը և հեռատեսը Բալլուն էր և
լաւ հասկանում էր, որ Թութակեանց Բաբան ի-
րենց ամենատխերիմ թշնամին է և բերանացի
կոխներում իրանց դէմ միշտ յայտնել է իրան
ծայրահեղ թշնամութեան վերջին եզերնական
չար միտքը, ասելով «մէկ օր ես կույ եմ տա-
լու ձեզ նման երկու ամենի վիշապներին և ու-
րանամ», սակայն նոյնիսկ Բալլուն չէր սպա-
սում, որ կարող էր կատարէր Բաբուն իրենց
կեանքի դէմ առհասարակ կոխներում բոլորը-
ւած սրտից արտադրւած այն թոյլ սպառնալի-
քը: որը ուշագրութեան շահուելով դառնար այն
քսամենի մահւան չարագործութիւնը, որ կա-
տարեցաւ իր հօր Մախուն և իրան վերայ: Ե-
թէ Բալլուն Տաթևում իր հօր վերայ կատար-
ված դէպքից տեղեկութիւն ունենար նա ան-
պայման Խնձորէսկում կ'ընչէր Թութակեանց ամ-
բողջ ազգատոհմին: Յամենայն դէպս դեռ ինքն
իրան մօտալուս մահւան համար ոչինչ չգիտէր:
Եւ մինչ դեռ տարակուսութիւնը ստիպում էր
Բալլուն, որ էբրորդ օրվան առաօտեան ճա-
նապարհէր դէպի Տաթև, նոյն երեկոյեան Բալ-
լուի մահւան հրաւերը Ազուլեցի Թամրազը ձո-

ցումը դրած եկաւ Մինասեանց տունը: Դուաճան
Թամրազը ձիիցը իջնելուն պէս իսկոյն Մինա-
սեանց ծառան հասաւ և բռնեց նրա ձիու սանձը
ու տարաւ սրահին տակին կապեց և սանձը բե-
րանիցը հանելով մի խորոմ կանաչ խոտ. դրեց
ձիու առջև: Չին սկսեց խոտը ուտել: Իսկ Բալ-
լուն դուրս գալով տնիցը մօտեցաւ և վայելուչ
կերպով հիւրին հրաւիրեց տարաւ տունը և
պատուասիրութեամբ նրան նստացրուց սփռած
զորզի վերայ:

Բարով էք եգիլ, ստաց Բալլուն: Էս տունը
քեզ փեշքեշ:

Շնորհակալ եմ. ստաց Թամրազը: Ասուած
վայելչութիւն տայ այս տանը ապրողներին:
Բալլուն պատուիրեց տանեցոյց, որ հաց բերեն,
հասկանում էր, որ ճանապարհ եկած մարդը
քաղցած կլինի:

Իսկոյն սուփրան բերին պեցիկն ու սկսե-
ցին հաց ուտել: Բանի բոպէից յետոյ երբ սու-
փրան վերցրին, Թամրազը նամակը ծոցից հա-
նեց և աւաւ Բալլուն: Բալլուն նախ կարգաց
նամակի երեսը, որ դրած էր այսպէս, — «Ի
«գիւղն Խնձորէսկ, ժամանեսցէ զայսնամակս ի
«ձեռն ծնողասէր որդւոյ իմոյ Եալու Մինաս-
«եանցին, առաքեալ է վասն կենաց քոյ ազօթա-
«բար հօրէ Մախի Մինասեանցէ ուրախ ժամու:
Նամակի երեսը կնքւած էր նոյնպէս Մախուն

կնիքով: Նամակի երեսը կարգալուց յետոյ Բալլուն բացաւ նամակը և շարունակեց կարգալ Բաբուն կեղծ գրածները: Անսահման ուրախութեան մէջ ընկաւ Բալլուն, որ հայրը ազատել է մահւան պատահարութիւնից: Ուստի ուրախութիւնով լցւած ամեն ինչ պատրաստել տաւ այն գիշերը և միւս առաւօտեան ծառայի հետ ճանապարհուեց դէպի Տաթև. դէպի իրան կեանքի համար փորած գերեզմանը: Եւ երբ հասան Հալիձոր գիւղը, գնացին Ասուրին տունը, որը Շիրինենց Աւետիսի կիներն էր: Ասուր բիբին տեսնելով Բալլուն, նստած տեղից կանգնեց և յուզւած սրտով փաթաթեց Բալլունի շինքովը ու շատ կարօտագին կերպով սկսեց համբուրել նրա ճակատը և աչքերը:

Բալլու խէր լինի, սասց Ասուրը փոքր ինչ տխուր եղանակով, այդպէս ուր:

Աչքդ լոյս. Ասուր բիբի, եղբայրդ ազատել է մահից, սասց Բալլուն եւ նամակը ծոցից հանելով սկսեց կարգալ Ասուրին մօտ:

Այ որդի, սասց Ասուրը. ես այդ նամակի գրածներովը վստահ չեմ. դա կեղծ է երեւում. արի դու ինձ լսիր մի գնալ Տաթև, յետ դարձիր ևւ չնայ գլխի: Սահմանդ այս գիշեր ես վատ երաց եմ տեսել:

Այ Ասուր բիբի, եթէ մենք սկսենք հետեւել ամեն մի դատարկ երագների տեսնելուն

կամ հաւատանք երագների կատարվելուն, քարը քարի վրայ երբէք չի կանգնիլ. դրանք բոլորը ոչինչ բաներ են, սասց Բալլուն: Դու ինձ այն ասիր, լաւ գինի ունես երկու կուժ ինձ տաս վանքը տանելու համար, որովհետեւ եղբայրդ գրել է թէ մատաղ եմ անելու, կգաս Ասուրի տանիցը երկու կուժ լաւ գինի կբերես:

Լաւ գինի շատ ունեմ, սասց Ասուրը. միայն միտոս սնհանգիստ է ձեր կողմանէ, որ գրնում էք Տաթև: Սրանից չորս օր առաջ էլ իմ եղբօրս տարան և ես նրան այնպիսի դրութեան մէջ տեսայ, որ չեմ կարող լեզուով պատմել: Լաւ էր իմ աչքերս քօռացած լինէր քան թէ այն դրութեան մէջ ես նրան տեսած լինէի: Եւ ես չեմ հաւատում, որ նա կենդանի լինի. անպայման մեռած կլինի:

Այ Ասուր բիբի, ոչինչ էլ չէ լինելու միամիտ մտայ. միթէ վանքը չի կարող նրանց պատիժ տայ, որոնք ուզում են իրեն ուղղափառ ուխտաւորներին պատժել, սասց Բալլուն: Ես միանգամայն վստահ եմ, որ Տաթևի սուրբ օջախը մեզ կօգնէ:

Բալլու, դու երեխայ չես, արդէն քսան և եօթ ամաց ես, միթէ քո միտդ չէ գալիս, որ Փաթալի խանը եկաւ վանքը թալանեց և տարաւ բայց վանքը նրան ոչինչ չի արաւ: Նոյնիսկ հիմայ տեսնում ես, որ Հաջալի փաշան նստել է

մէջը և ամեն տեսակ ապականութիւններ է կատարում, իսկ վանքը նրան ոչինչ չի ցոյց տալիս: Երկար խօսելու ժամանակ չէ, Ասուր բերբի, ասաց Բալլուն, կարասը բաց արայ զինին չափենք տանենք:

Ասուրը Բալլուին տարաւ գինետունը, բացեց կարասի բերանը և որքան հարկաւոր էր չափեցին կուպրուններին մէջ և դուրս եկան: Յետոյ Ասուրը հաց պատրաստեց զրեց առաջները, գնաց զինի բերեց նոյնպէս զրեց մօտները կերան խմեցրն և վերկացան ճանապարհեցին դէպի Տաթևի վանքը: Այդ միջոցին Ասուրը մօտեցաւ զրկեց Բալլուին, կրկին անգամ համբուրեց նրա ճակատիցը, աչքերիցը, և թշերիցը ու սկսեց լաց լինել և առատ արտասուքներ թափել:

Մի լացիր Ասուր բերբի, ասաց Բալլուն, էգուց չէ միւս օրը ողջ և առողջ գալու ենք քեզ մօտ և մատաղի մսիցը քեզ համար մի լաւ բաժին եմ բերելու: Անհոգ մնայ ոչինչ էլ չի լինելու, Աստուած սղորմած է, մի լացիր: Փոխանակ ուրախանալու լաց ես լինում: Ուրախ մնայ մի տիրիր: Մնացիք բարեաւ:

Ուրախ էր Բալլուն: Նա իր կեանքի զէմ Բաբուն ծրագրած դաւադրութեան մասին տակաւին ոչինչ չգիտէր և չէր էլ երեւակայում: Երկու տարեկան անմեղ ու անարատ զօջին վիզը

մէկ նախշուն և անլուայ¹⁾ թաշկինակով կապած գնում էր առջևներին, իսկ ջորուն մէկը բարձած անային հարուստ պաշարեղէններով, միւս ջորին բարձած զինով: Իսկ ինքն էլ նստած երէք տարեկան նժոյգի թամբին, ծառան յետկից զցած և երկունս էլ ոտքից ցզուխ զինւած զընում էին ուրախ և ապահով: Արեգակը բուսական բարձրացել էր երբ որ հասան Սատանի²⁾ կամուրջի լանջերի գլուխը, որտեղ ընկնելու էին Տաթևի առջև գտնուող տափարակի եզերքը և վանքը երեւալու էր ոչ այնքան հեռու իրանցից, հէնց այնտեղ երկու կողմից դուրս եկան Բաբուն թագցրած դարանակալ զինւորները և բռնեցին Բալլուին իր բոլոր ունեցածով, որին շրջապատւած տարան փաշայի մօտ: Այնտեղ էր և Բաբան դաւադիր չարագործը:

Փաշան նայելով Բալլուի արդաքին զեզեցկութեանը, ափսոսաց և սասց—«էլա բալլուսան քի բալլու սան»—այսինքն յայտնի ես որ յայտնի ես, և իրաւ, Բալլուն արտաքին կողմից հազւագիւտ տիպ էր ներկայացնում և անպակաս

1). Նին հայոց ժողովրդների մէջ մատաղացուի համար կազմվում էր այն սրբազան գաղափարը, որ մատաղացուն փոխարինում էր Հայր Աբրահամի որդի Իսահակին, որը գտնվելով պատկվում էր Աստուծոյ սուրբ կամքի հետ: Իսկ թաշկինակը վզին կապելը Իսահակի ամուրի լինելու և մարտակենցաղ լինելու անարատութեան նշանակութիւն ունէր, որպէս թագ որ այժմ գնում են երկու կոյսերի գլխին և յետոյ պատկում:

էր սնւած: Նա բարձրահասակ, յաղթանդամ, լի-
անձն և գեղեցիկ էր: Նրա բոլոր անդամները չա-
փերը հաւասար էին միմիանց և մէկը միւսից եր-
բէք աւել չէր: Աւելի շատ գեղեցիկ էին նրա
աչքերը և ունքերը: Մանաւանդ շատ ամուր
և յարմար կազմուածք ունէր իրանը՝ սղմարդա-
կան ուղիղ դիրքով: Հայկական տիպի յատուկ
գծագրութիւնները արտայայտում էին նրա հո-
գու վեհութիւնը, որտի անվեհերութիւնը և ան-
վեհերութեան անփոփոխ բնաւորութիւնը:

Բաբայ, Բալլուհ սո՛ է, որից բամբասելով
խօսում էիր, ասաց,— փաշան:— Սա շատ ջանել
է երևում, չնայած որ բարձահասակ է և յաղ-
թանդամ:

Այո, շատ ջանել է. փաշան ապրած կենայ.
ասաց Բաբան Գոսն եօթ տարեկան հազիւ թէ
լինի: Իրա ամենաառոյգ ժամանակն է: Մանա-
ւանդ հաւատացնում եմ ձեզ, որ դա ամեն մի
գործի մէջ առաջադիմող է և ոչ յետադիմող:
Չափազանց քաջ է և հմուտ: Ձեր ամբողջ զին-
ւորների մէջ չի կարող լինի դրա նման մէկը,
որ վարժ և դիրաշարժ լինի թէ հրացանաձգու-
թեան և թէ սրածութեան գործում: Պատերազ-
մական արիւնահեղ գործերը դրա համար, հար-
սանեաց մէջ որպէս զանազան յեգնական դերեր
կատարել: Այսուամենայնիւ այսքան բարձր յատ-
կութիւնների հետ ունի նաև անհուն սխալանու-

թիւն, ուր մէկ օր պէտք է ոտերի տակ գցէ և
Չարդէ իր տիրոջ գլուխը: Զգուշացնում եմ ձեզ
վաղօրօք, որ գրան կենդանի թողնիլը ձեզ հա-
մար մահ է բերելու:

Բաբայ, դու ինչ թոյն ունես թափիր մի-
այն Մախուն գլխին, ասաց փաշան. իսկ այս
պատանին ափսոս է թողնում եմ կենդանի և
որպէս կալանաւոր միշտ կպահեմ իմ գորքերիս
խիտ բանակներում և կթողնեմ խիստ հսկողու-
թեան տակ, ոչ բաց կթողնենք զայ գիւղը և ոչ
քո հանգստութիւնդ կխանգարէ:

Փաշան ապրած կենայ, ասաց Բաբան: Դուք
լօրտին, սպանում էք, իսկ թունաւոր չար օձին
կենդանի թողնում: Ես խնդրում եմ և կրկին
անգամ խնդրում եմ ձեզ, որ կամ ինձ վերջա-
ցնես կամ այդ երկուսին: Իրան եթէ կենդանի
թողնես հանգիստ չի մնալու և իր չարագործու-
թիւններով ոչ միայն վերջ կտայ մեր ազ-
գատոհմին, այլ որպէս մի շահմար¹⁾ օձ մի գի-
շեր սողալով գալու է վրանդ և ձեր կեանքին
վերջ է տալու: Դուք եթէ ափոստում էք Բալ-
լուին, — աւելացրեց Բաբան, — և մեզք էք համա-
րում սրան սպանելը, թող սրան մեզքը ինձ հետ
լինի. իրաւունքը ինձ տէք և ես ինչպէս կու-
զեմ սրանց հետ այնպէս էլ կվարւեմ:

1) Շահմար. — օձերի կարմիր տեսակն է, գեղեցիկ լինելուն
համար «Շտհ-մար» են ասում, — որ նշանակում է օձարբայ:

Իրաւունքը քեզ տւի Բաբայ, ասաց փաշան, և մեղքը նոյնպէս քեզ տւի. ինչ որ ուզում ես այնպէս էլ վարւիր դրանց հետ:

Բաբան հրամայեց զինւորներին, որ Բալուին տանեն հօրը մօտը էլի շղթայակապ անեն և գիշերը խիստ հսկին վերան մինչև որ լուսանայ:

Զինւորները իսկոյն կատարեցին Բաբուն շար հրամանը և Բալուին տարան ձիթահանքը իր հօրը մօտ և ոտք ու ձեռքը խիստ կապոտեցին դարձեալ գութանի ճմբարակով: Զինւորներին մէկը սկսեց հսկել երկու անմեղ կալանաւորներին վերայ, որոնք գոհվում էին Թութակենց Բաբուն փառասիրական սատանայութեանը և իրանք հեռացան: Մախին հեկեկալով լուռ լաց էր լինում, նրա արտասուքը թափվում էր իրան պեղարդ միրուքին վերայ:

Ապեր, ասաց Բալուն: Այս ինչ սոսկալի փորձանք էր, այս ինչ պատուհաս էր որ պատահեց քեզ ծերութեան հասակում:

Մախին հազիւ կարողացաւ այս երկու խօսքը ասել, որովհետև լացը նրան խեղդում էր: Ա որդի դժւ ինչու համար եկար այստեղ, չէ որ քեզ բերել են որ ինձ հետ միասին գլխատեն: Վա՛շ, վա՛շ, վա՛շ: Ա որդի ինչո՞ւ իմ տունս քեզանով քանդեցիր և ծուխս կտրեցիր: Էս ինչ

ցաւ էր, էս ինչ կրակ էր որ թափեցիր իմ գլխին:

Ապեր, միթէ էս նամակը դուք չէք ուղարկել, ասաց Բալուն: Չէ որ նամակը ձեր լեզուիցն է գրած. միթէ ես կարող էի չհաւատար:

Նամակը Թութակենց տղամեռ Բաբան է գրել. ասաց Մախին:

Ուրեմն արդէն բանը բանից անցել է պրծել էլ ինչ կարող ենք անել: Երևի մեր ճակատադիրն այսպէս են գրել. ասաց Բալուն: Երևի մենք Աստուծոյ մօտ մեղաւոր ենք ճանաչուած իսկ Բաբան արդար է, որ այս բոպէիս մեր կեանքի թէլը յանձնել է Թութակենց Բաբուն նման մի անիրաւ դաւաճանի: Եւ այսպէս հայր և որդի տխուր և ողբալի խօսակցութիւններ էին անում միմիանց հետ: —

Մախուն և Բալունին համար շատ երեկոյներ էին միմեկի և շատ առաւօտներ էին բացւել, բայց բոլորը անդորր և խաղաղէին միմեկի ու լուսացել և ոչ մի երեկոյ ոչ մի առաւօտ երբէք այնքան արտաւալից չէին որքան այս վերջին երեկոն էր: Այս երեկոն շատ արտաւալից և սգաւոր էր. իսկ սրան բացւող առաւօտը մահահրաւէր էր: Սոցա կեանքի համար ծագող ար-

շալոյսը պիտի թագնովէր սե ամպերի մէջ և այլևս
չէր ծագելու արփիահրաշ ճառագայթներով: Եւ
բացւեց առաւօտը, Մախուն և պատանի Բալլուին
վերջին եղերնական տխուր և սե առաւօտը:

Հաջալի փաշան զարթնեցաւ խոր քնից:
Հագնւեցու, լուացւեցաւ և սկսեց կատարել ա-
ռաւօտեան նամագը: Նամագը աւարտելուց յե-
տոյ նստեց մի աթոռի վերայ: Սպասաւորը
նարգիլան¹⁾ բերեց զրեց առաջը և նա շարու-
նակեց ծխել: Ծխեց նա շատ երկար և խորին
մտախոհութեամբ և այնքան երկար մինչև որ
ծխախոտը բոլորովին մոխիր դարձաւ: Փա-
շան սթափւեցաւ խորին մտածողութիւնից և
պատւիրեց կրկին անգամ պատրաստել նարգի-
լան:

Նարգիլայի երկրորդ պատրաստութեան ժա-
մանակ Բաբան եկաւ փաշայի մօտ, գլուխ խո-
նարհեցրեց և կողքին կանգնեց: Փաշան նստած
էր մի աթոռի վերայ ինչպէս որ ասելինք, իսկ
նրան շրջապատել էին իրան գօրքը և գօրապետ-
ները: Փաշայի հրամանով բանակական փողա-
ծուները սկսեցին փչել իրենց փողերը, որով
յայտարարում էին որոտան գեաին և Տաթևի
խուլ ձորերին, ու անտառներին երկու անմեղ
ների վերայ զրպարտութեամբ կատաւոզ եղեոնա-

1). Ծխամուրճ է, որին թուրքերը սուլուզայլան էլ են ա-
սում:

գործութեան որպիսութիւնը և ձորերը, սարե-
րը, անտառները իրենց տխուր արձագանքներով
պատասխանում էին փողերի հնչիւններին: Եր-
կու անմեղ գոհերի սգաւոր լուրը քանի օր ա-
ռաջ արդէն տարածել էր սիւնեաց գաւառնե-
րում, որով և գաւառների իշխանաւոր անձինք-
ները հաւաքել էին Տաթև և հանդիսատես էին
լինում կատարուող գործողութիւններին: Բաբան
հրամայեց զինուորներին, որ գնան և ձիթահանքից
արեան ասպարեզի մէջ բերեն ձերուռի Մա-
խուն և պատանի Բալլուին: Չարագործութեան
ասպարէզը արդէն յանձնած էր Բաբուն և նա
միանգամայն պապակուած էր Մախուն և Բալ-
լուին արիւնը խմելու ծարաւով, որպէս-զի յա-
գուրդ տոյ իրան վերջիններիս դէմ ունեցած
թշնամական քաղցած նպատակին:

Դեռ անընդհատ հնչում էին բանակական
փողերը և գըրգում էին մերձակայ լեռները:
Բաբան հրամայեց արձակեցին երկու անմեղների
կապանքները, և մէկ-մէկուց մի քանի քայլ հե-
ռու չոքեցնել տեց իրարու յանդէպ: «Չալլաթ»
(գահիճ) կոչեց Բաբան: Չալլաթը դանակը յե-
սանին քսելով եկաւ կանգնեց ասպարէզում:
Հանիր այդ գարշելի արարածի աչքը, որը Խըն-
ձորէսկ գիւղի գլխաւոր խոռվարարն է:

Դահիճը բռնելով Բալլուի երկար ու գան-
գուր մագերիցը թեքեց ետեին վերայ և դանա-

կի ծայրովը սկսեց հանել նրա աջի աչքը: Մախին չհամբերելով որդուն վերայ կատարելիս քստմնելի գործի ազդող վշտին և ուշաթափ եզաւ: Բաբան հնար գտաւ նրան ուշքի բերաւ և կրկին չօքեցնել աալով ուղղացրեց: Մախին աչքերը հուփ կալաւ որ չտեսնէ Բալլուին վերայ կատարուող սղբալի գործը: Բաբան տեսնելով այդ, խփոյն վրայ հասաւ և Մախուն աչքերի կողերը բարձրացնելով, ասաց, սւր ես աչքերդ խփում, Մախի: Նայիր և աչքովդ տես, որ քո սիրած եւ քաջ որդուդ աչքերը հանել եմ տալիս: Բալլուն է, Մախի, որով շատ վստահ էիր: Բալլուի մի աչքը հանւեցաւ: Այժմ դահիճին հրամայեց, որ հանէ Մախուն աչքը: Դահիճը վրայ հասաւ նոյն պէս Մախուն աչքը հանելու: Բալլուն նոյնպէս իրան առողջ աչքը հուպ կալաւ որ հօրը աչքի հանւելը չտեսնէ: Բաբան վրայ հասաւ և նոյն պէս բացեց Բալլուի աչքը ասելով. «Բալլու, քո հայր Մախին է, այ, աչքովդ տես, որ աչքը հանել եմ տալիս: Հիմայ իմացիր թէ քաջը սով է, Դ վերջոյ աչքերը հանել տալուց յետոյ զլխատել աւեց և երկուսին, որոնց զիակները սպանւած աեղը երեք օր մնալուց յետոյ հազիւ իրաւունք տաւ Տաթեւի քահանաներին եւ վանահայրերին, որ թաղեն: Տաթեւի հագեւորականները նրանց մարմինները ամփոփեցին վանքին ճանապարհին վերայ, որ անց ու դարձ անողնե-

րը ողորմի տան: Երկուսին գերեզմանների վերայ գցած է խոյածեւ քարեր (ղօջքարեր): Մախուն տապանաքարի արձանագրութիւնը բընութեան հարւածներից փչացել են. իսկ Բալլուինը մնում է և կրում հետեւեալ կարճ խօսքերը «Այս է տապան Մախու որդի Բալլուին, մեճէի թւին հայոց»: Թիւը սխալ է դրած, որովհետեւ այդ աեցքը կատարել է 1729 թ. փրկչ. հայոց պէտք է լինի 1179 թւին:

ԲԱԼԼՈՒԻ ԺԱՌՅԵՑԻ ԱՂՏՆԻՈՒԼԸ

Երբ որ դարանամուտ գինւորները յանկարծ բռնեցին Բալլուին, բռնեցին նոյնպէս և ծառային: Սոված գայլերի նման խփոյն ցրելուին ջորիների բեռները ու սկսեցին լափել այն ազնիւ թխւածքը. որ պատրաստւած էր սուրբ սեղանի համար: Բալլուի նժոյգը, ջորիները և զէնքերը բոլորը խլուեցան իսկ ծառային տարան Տաթեւի գիւղը և գցեցին մի ախոռատան մէջ դուռը փակեցին: Կալանաւորութեան երկրորդ օրվայ երեկոյեան մէկ տիրացու զնաց զէպի այդ ախոռատունը և մօտեցաւ այն տրիճակին, որով մէջի աղբը գցում էին դուրս: Այդտեղ տիրացուն այնքան նստեց մինչև որ մթնեց և բոլորովին զիշերացաւ: Գլուխը տրիճակովը ներս մտցրեց և հազիւ լսելի

ձայնով կանչեց երկու օրւայ քաղցած բանդարկեալին. — «այ տղայ էյ, այ տղայ, մի վախիր հայ եմ: Եկ, եկ: Եկ այստեղով քեզ դուրս հանեմ, խեղճ ես փախիր և ազատիր քեզ, եկ»: Ծառան տեսնելով և հասկանալով, որ իրան կանչողը հայ է, մօտեցաւ արիճակին: Այդ ո՞վ ես. ով աստուածասէր մարդ, հայ ես:

Հայ եմ, հայ եմ, անհոգ մնայ, ձեռքդ տուր ինձ:

Բանտարկեալը ձեռքը տւեց տիրացուին, որը խփոյն դուրս քարշեց և տարաւ իր տունը, լաւ հաց ուտացրուց շուր խմացրուց և մի քանի հաց էլ դրեց ծառային գրպանումը. դէ արի ետեիցս, ասաց տիրացուն և ճանապարհւեց Տաթև գիւղի մի խուլ անկիւնովը գէպի Հալիձոր, Շէնհեր, Խոս և Խնձորէսկ տանող ճանապարհը, ուր մի քանի բոպէից յետոյ նրանք արդէն գանձում էին վաճառից գէպի սատանի կարմուրջը իջնող ճանապարհի ծայրումը, որը «Սատանի եօխիշի» գլուխ է կոչվում և այդտեղից ծառային ճանապարհ դրեց գէպի Խնձորէսկ: Տխրակորոյս ծառան գիշերային խաւարի սոսկալի երկիւղից սրտաբաբախ լինելով իսկական ճանապարհից շեղւեց և ընկաւ խիտ մացառների մէջ: Նա այն սատիճանի յուսահատական շփոթութեան մէջ ընկաւ որ գնաց Որոտան գետի հիւսիսային կողմը, ուր մի

ժայրի ամենաբարձր գազաթի, գահավեժից, ուզում էր ցած գլորվէր գէպի գետի անդունդը. բայց առհելի գահավեժից ցած գլորվելու ձգողութիւնը կարծես զգուշացրեց նրան, որը երկիւղից այլ ևս քայլ առաջ գնել չկարաց, և այնքան նստեց ժայռի գլխին մինչև որ լուսացաւ: Եւ երբ որ լուսացաւ և գահավեժի գլխից նայեց գէպի ցած, որտեղով գլորվիւնով հոսում է Որոտանը, նա խփոյն թուլացաւ ընկաւ: «Փառք Բեզ Ամենակարող Աստուած, որ այս գիշեր Դու ինձ ազատել ես մի բոլորովին անյայտ կորուստից». այսպէս գոհութիւն էր մըրջնում ծառան: «Եթէ այստեղով գլորւէի ցած, ո՞վ էր իմանալու թէ ինչ եղայ, կամ թէ ո՞ւր կարծիք կհասնէր որ ես գիշերը եկել եմ և այստեղով ցած եմ գլորւել»: Վերջապէս ծառան իւր գոհացողական մաղթանքը աւարտելուց յետոյ նորից ուժերը հաւաքեց, ու եկաւ ընկաւ յատուկ ճանապարհը: Չլինի ուղիղ ճանապարհովը գնամ ետեիցս մարդիկ ուղարկեն զան ինձ բռնեն ու տանեն Բարուն մօտ, ասա ծառան և նա ինձ գլխատել տայ: Ուստի մի այսպիսի տարակուսական ենթադրութիւնները ճանապարհից հանեցին խեղճ ծառային և զցեցին Սախ-

1) Մէկ կերճ է, և գանձում է Որոտան գետի ձախ կողմին, նրա երկար լանջիվերին հարթի համող ծայրումը, որը հին ժամանակներում սարափելի աւազականոց է եղել:

կարը թուժանի փշփշոտ ցաքուսներին մէջ: Ծառայի բոլոր շորերը ինչ որ հոգին ունէր ցաքի թփերը քրքրեցին և ծիւծիւռոսեցին: Գըլխի գտակը զգզւեցաւ և ոտները տրխները տրխատանները կտրուելով տրեխները դուրս հանւեցան ոտքերիցը և մնաց բոբիկ: վերջապէս անտանելի նեղութիւններ կրելով դեռ բաւական օր կար որ հասաւ Հալիձոր գիւղը և գնաց դէպի Շիրինին տունը: Երբ որ այդ գրութեամբ մտաւ նրանց տան բակը յանկարծ պատահեց Շիրինի մեծ աղին, Սարգարին²): Սարգարը տեսնելով իր քեռունց ծառային, իսկոյն ճանաչեց և ասաց, «ադա Կուքան, էդ ի՞նչ է քո հարդ, ինչ է պատահել քեզ:

Հաւ խաբար ունես թէ ինչ է պատահել, ասաց Կուքանը: Գայիլարդ (քեռիներդ) կոտորւել են և ինձ էլ էս օրին հասցրել, սրանից աւել էլ ի՞նչ պէտք է լինի:

— Ինչպէս թէ գայիլարդ կոտորւել են, մեռելէն: Այ տղայ գժւել է՞ս. այդ ինչ ես ասում:

Ձէյէ չէ, ասաց Կուքանը: Մեր գիւղացի տղամեռ Բարան Տաթև նրանցից գանգատ է

Սրանք երեք եղբայր էին և այդ ժամանակայ ամենայամեռներուներն էին, որոնք պարագում էին աւազակութեամբ և աւարտութեամբ: Մախուն և Բալլուն փաշայի մօտ տանելու ժամանակ այդ արեւաբու քաջերը տանը չէին, գնացիլ էին աւարտութեան: Նրանք Պարսկաստանի Ուրմու գաւառից հազիւ երկու օր էր որ եկել էին:

արել Հաջալի փաշին հազար սւ մէկ զպարտութիւններով, փաշան էլ հաւատացել է Բարուն և արգէն երրորդ օրն է, որ ցերեկով երկուսին էլ զլիսատել տւաւ:

Դէ սուս կաց. ոչինչ չես ասիլ տանը. ասաց Սարգարը և մի գնալ տունը դեռ մի քիչ սպասիր: Այսպէս ասելով Սարգարը Կուքանին տարաւ մի առնձին տեղ նստացրեց թէ հանգստացիր: Իսկ ինքը ներս գնաց և նշանացի կերպով եղբօրցը դուրս բերաւ տանիցը, որպէս-զի իրանց մայրը դեռ ոչինչ չհասկանայ եղբօրը և աղին վերայ կատարւած աղետից:

Ի՞նչ կայ, Սարգար, ասաց Ծատուրը, իրանից փոքր եղբօրը:

Հաւ, խաբար ունի՞ք, ասաց Սարգարը: Մեր քեռիները, Մախին և Բալլուն, արգէն սպանւած են: Այ դժբախտութիւն:

Այդ ի՞նչ ես ասում, Սարգար, ասաց Ծատուրը. հանաք ես անում:

Հանաք չեմ անում, անա ծառան այստեղ է, նա է խաբար բերել: Եթէ մտիկ տաս ծառային կգարմանաս. ասաց Սարգարը: Հագին ոչ շոր կայ, ոչ ոտներումը տրեխներ կայ և ոչ զլխին գտակ կայ, ցաքի քօլերի բերանն է ընկել և այնպէս քրքրւել: Շուտով գնացին ծառային մօտ և սկսեցին լուրջ հարց ու փորձ անել և նրբանք տեղականալ մանրման կերպով

կատարւած զէպքի բոլոր որպիսութիւնները սկզբից մինչև վերջը:

Եւ վերջապէս ամեն ինչ կուքանից լսելուց յետոյ Կուքանին առան իրանց հետ եւ զնացին տունը, առանց որեւէ խօսք խօսելու. միայն թէ շատ տխուր էին:

Ինչ կայ Սարգար, ասաց Խուրշուգը. ամենափոքր եղբայրը: Այս բոպէիս ի՞նչ պատահեց ձեզ, որ տխրեցիք: Միք թագցնիլ. ասացէք:

Էլ ինչ թագցնելու բան կայ, ասաց Ծատուրը. մեր քեռիները գլխատւել են:

Վահ, այս ինչ է խօսում: Մի՛թէ այդպէս բան կլինի, ասաց Խուրշուգը:

Եղել է վերջապէս էլ ինչ արած, ասաց Ծատուրը:

Ուրեմն հաւատամ:

Այո, հաւատայ, ասաց Կուքանը. ապա ես որտեղից եմ գալիս:

Ինչո՞ւ համար են սպանել:

Այն պատճառով են սպանել, որ ըսկի պատճառ չունի. ասաց Կուքանը: Ձեր գայիլարը (քեռիները) երկուսն էլ մատաղ են դառել Թութակենց Բաբու քմահաճութեանը եւ ուրիշ ոչինչ: Կարելի է ասել եւ այսպէս, սպանել է տւել, որ զիւղումը իւր չար եւ վնասակար արարքների համար զէմը խօսող էլ մարդ չլինի:

Հիմայ սրտեղ է Բաբան. ասաց Խուրշուգը, վանքումն է թէ զնացել է ինձարէսի:

Ես երկու օր ու գիշեր բանտարկւած եմ եղել, ասաց Կուքանը: Ինձ դրսից տեղեկութիւն չունիմ, միայն հաւանական է որ նա դեռ փաշայի մօտ լինի: Մանուաւնդ ես գիշերով եմ փախել և, ինձ ազատողը մէկ տաթկացի մարդ եղաւ: Սակայն ինձ հաւատալի է լինում, որ Բաբան այսօր Տաթկից ճանապարհւելու է զէպի Խնձորէոկ. որովհետև փաշան նրանից տասն բեռը ցորեն է ուզում և խստապահանջ է, նա անպայման գիւզը հասնելուն պէս սկսելու է դուրս տալ ձեր քեռու լիքը հորերը և լրացնի նրա պահանջը, եթէ ոչ զիւղումը ցորեն չկայ, սրտեղից պիտի գոչացնէ, որ բաւականութիւն տայ փաշային և ինքը նրա մօտ լաւ մարդ դառնայ: Եւ դուք դեռ չէք իմանում, որ նա մէլիք է դառել մեր հասարակութեան վերայ, փիրմանուոր հրամանն է ստացել փաշայից և հէնց դրա համար է, որ քեռիներիդ կոտորել տւաւ և զիւզացոց շատ խիստ նեղացնում է, տասն բեռը ցորեն որտեղից որ է պէտք է պատրաստեն և տան փաշային:

— Բարով ես նրան կենդանի թողնեմ, ասաց Սարգարը, որ նա Խնձորէսկում մէլիքութիւն անի, փառք ու պատիւ վայելի և ցորեն հաւաքի փաշին տայ: «Փայլը եթէ այժին դպչե-

լու լինի կարող է գնայ քաբալայի¹⁾», ասում է նախնեաց առածը:

Մախուն և Բալլուին գլխատման համար քրդիքը լուր տւին իրենց մօրը: Մայրը վայնատուն գցեց տունը, մագերը փետեց և շատ լաց եղաւ: Տեսնում էք այս ծիծը, որին կաթը կերել էք մեծացել, ասաց Ասուրը, և այսօր ամեն մէկդ դարձել էք մէկ-մէկ աժգահայ, սորա կաթը ձեզ հառամ լինի եթէ դուք թուժակենց Բաբուն գլուխը չկտրէք և չտանէք Խնձորէսկու Նահատակ²⁾ սուրբի կողքով դուրէք դէպի ցած, որ այդ ապիկար գլուխը գնայ ընկնէ թուժակենց տան տակի ձորը»: Այս խօսքերը ասելու միջոցին երկու ծիծը բաց արած արտասուելով ցոյց էր տալիս իրա հարազատ քաջ որդոցը և բորբոքու մեր նրանց արիւնը:

Ինձ կհանգստացնէք միայն այն ժամանակ, երբ նրան կսպանէք այն մահուան ձևով, որով նա սպանել է տւել իմ ձերունի եղբօրս և նրա դեռ ծաղկափթիթ հասակի մէջ գտնւող որդի քաջ Բալլուին, նրա նպատակաւոր սիրելւոյն:

Ասուրի տղօրցը մէջ թէ փոքր ինչ վրեժ-

1). «Բեարայ» վանք է նշանակում. «Էալա» գերագոյն: Ուրեմն գերագոյն վանք:

2). Նահատակը. Մէլիք-Չոքբաբը հայ էր բուն Խնձորէսկեցի և անունը Ստրգիս: Նա Խնձորէսկու մէլիքութիւնը ձեռք բերելու համար թիւրքացաւ իր ամբողջ ընտանիքով: Իսկ նրա թանքաբայ անունով մի որդին ճածուկ քրիստոսեայ մնաց: Հայրը եւ

խնդրութեամ կրակ կար, բայց մօր ասած ազդու խօսքեր էլ համարեայ քամի դառան եւ փչելով շատացրին նրա բոցերը: Նրանք գիշերը իրանց փոքր եղբօրը, Խուրշիգին, ուղարկեցին տաթեւ, այնտեղ հաւատարիմ մարդից Բաբուն տնտեղ լինելն իմացաւ եւ գիշերը նոյնպէս դարձաւ եկաւ Հալիձոր եւ լուր բերաւ, որ Բաբան փաշային մօտն է վաղը անպայման ճանապարհելու է դէպի խնձորէսկ: Ուստի լուսադիմին Խուրշուզը, Մատոորը եւ Սարգսրը գնացին Քարահսենջի գիմաց գտնւող Կաբաւ աղբիւրի կիրճումը ցած իջան ձիերից եւ սպասեցին Բաբուն դալուն: Արեգակը ծուել էր կէս օրվան տեղից. Բաբան եւ նրա թիկնապահ Հալէյվազը մտան կիրճը: Երբ բոլորովին մօտեցան իրանց, յանկարծ բացւեցան երեք եղբայրների հրացանները: Թուժակենց նորընծայ մէլիք Բաբան ձիիցը ընկաւ եւ տարածւեց գետնին: Արծւի արագութեամբ վրահանն բռնեցին լալէյվազին իսկոյն, և եթ զինաթափ արին նրան, ձեռքն ու ոտքը կապեցին նստեցրին գետնին և յետոյ մօտեցան Բաբուն, որ հողին դեռ չէր աւանդել: Բաբայ, նորընծայ

միւս որդիքը իմանալով Խանքաբայի ծածուկ քրիստոսեայ մնալը շատ խնդրեցին որ թողնէ քրիստոսեայութիւնը, իսկ երբ որ նա չը թողեց իր բռնած լոյս հաւատը, հարածեցին նրան և հրացանազարկ արին ու սպանեցին, որի սպանւած տեղը հայերը թագեցին նրա մարմինը և անունանցին Ս. Նահատակ:

մէլիք. ասաց Սարգսրը. դու էի՛ր, որ մեր քե-
 ուի Մախուն եւ Բալլուին գլխատել տւիր: Հիմայ
 մեզ ճանաչիր դու, որ մենք էլ Հալիձորեցի Շի-
 րինի աղերքն ենք, Մախուն քրոջ Ասուրին կա-
 թը կերածներն ենք, ահա քեզանից նրանց վը-
 րէժը առնում ենք և հալալ է քո տաք արիւնս
 մեր սրերին և մեր հրացաններին: Շատ դէշ
 խօսքեր ասելով այս խօսքերի հետ վերջապէս
 գլուխը կարեցին և սրերի տակ կորառէցին նրա
 ամբողջ մարմինը և թողեցին ընկած: Այս գործողու-
 թիւնը Բաբային վերայ կատարելուց յետոյ կը-
 արեցին մէկ երկար ձողի, ծայրը սրեցին և կո-
 խեցին Բաբայի կոկորդի մէջ: Արձակեցին Լալ-
 էյվաղի ձեռքն ու սաքը և առանց գէնքի նստա-
 ցրին իրան ձիուն վերայ և Բաբայի գլուխը ձո-
 րուն ծայրը հագցրած տին նրա ձեռքը ասելով
 «աղայիդ գլուխը պինդ պահիր որ չընկնի, եթէ ընկ-
 նի քեզանից կնեղանայ: Եւ ուղիդ պահիր ու-
 ղիդ էլ գնայ, էյվաղ: Զգուշ գնայ ճանապարհից
 չշեղես»:

Լալէյվաղը իր աղային գլուխը ձողուն ծայ-
 րը անցրած և բարձր բռնած հետևում էր Սար-
 գարին, Ծատուրին և Խուրշիդին: Նրանք գնում
 էին Խնձորէսկ: Սակայն երբ որ նրանք մօտեցան
 Խնձորէսկու և հասել էին Մթնածորի կոշվող թում-
 բը, այդտեղ Լալէյվաղին բոլոր գէնքերը տին—
 իրան: Էյվաղը գէնքերը իրան վերայ առնելուց

յետոյ գարձեալ ձեռքն առաւ ձողին: Նահատակ
 Սուրբի մօտ գլուխը էյվաղիցը առան և իրան
 թոյլ տւին: Իսկ յետոյ այդտեղից հալիձորեցի
 քաջերը սկսեցին բարձր ձայնով կանչել՝

— «Ով Խնձորէսկու ամբողջ հասարակու-
 թիւն, ասացին նրանք: Յայտնում ենք ձեզ ա-
 մենքիդ, որ Խնձորէսկեցի Թուխակենց Բաբան
 գնացել է Տաթև Հաջալի փաշայի մօտ, գան-
 զօտելով շարախօսել է մեր քեռի Մախուցը և
 նրա որդի Բալլուիցը: և վերջապէս երկուսին էլ
 գլխատել է տել: Մենք էլ Մախուն քրոջ և Հա-
 լիձորեցի Շիրենենց Շիրինի աղերքն ենք, եկել
 ենք Քարահունջի հաքաւ ազգիւրի կիրճումը
 սպանել ենք Թուխակենց Բաբուն և առել ենք
 մեր քեռիների վրէժը: Իսկ եթէ չէք հաւատում
 ահա այդ էլ Բաբուն գլուխը: Ուստի այս
 խօսքերի վերջաւորութեան հետ ցած գլորեցին
 գլուխը, որը գնաց ընկաւ Թուխակենց տանը
 տակը»:

Ահա մենք դեռ այստեղ ենք, կրկին ան-
 զամ ասացին Հալիձորեցի քաջերը, և չենք
 փախչում, ձեզանից ովքեր ուզում են վրէժխն-
 դիր լինել Բաբուն կողմիցը մեզանից, կարող են
 քաջաբար սոսպարէզ դուրս գալ:

Թուխակենք դեռ չէին հաւատում, որ ի-
 րենց Բաբան սպանւած է և գլորած գլուխը նո-
 րանը կլինի. բայց երբ որ գնացին գլուխը վեր-

ցրին և ճանաչեցին որ իրենց Բաբունն է շարունակեցին վայրենի աղաղակներ բարձրացնել և վայնասուն անել, մորմոքւել եւ բորբոքւել վրէժխնդրութեան աղագաւ, որն մի թեթև պատրաստութիւն տեսան զէնք շարժելու համար: Այնուամենայնիւ կրկին թուլացան, որովհետև Խնձորէսկեցի Դազունց Դօլխանի քաջ տղերքը, Սաքանը, Խալափը, Սարգարը և Պօղօսը Մինասենց հետ բարեկամութիւն ունենալու պատճառով զէմ կանգնեցին Թուփակեանցներին և անցան Հալիձորեցոց կողմը: Ուստի Թուփակենք տեսնելով Դաղիեանների կողմնապահութիւնը յետ դարձան կռիւ անելու դիտաւորութիւնից և հանգստացան իրենց տեղը: Իսկ Հալիձորեցիք մէկ երկու ժամ Նահատակի մօտ կանգնելուց յետոյ ճանապարհւեցին զէպի իրենց գիւղը, հալիձոր:

Մի քանի օրերից յետոյ սպանւած Բաբուն եղբայրը, Էղիլշէն, ծածուկ գնաց Տաթև փաշային մօտ և գանգատեց Մախուն քրոջ որդկանցիցը իւր եղբոր վերայ կտտարած եղերնական վարմունքին համար: Փաշաւ ընդունեց Էղիլշէին լսեց նրա գանգատը և որպէս-զի Բաբայի խօստացած տասն բեռը ալիւրը Էղիլշից ստացած լինի, ծանօթացաւ հետը, զիւղի մէլիքութիւնը յանձնեց նրան և հրաման ուղարկեց ժողովրդին վերայ, որ համաձայն փաշային շնորհած փիրմանին, որ տւել էր Բաբուն և ամբողջ Թուփա-

կեանսներն որդոց-որդի, պէտք է մէլիք ճանաչել Էղիլշէին, որպէս յաջորդ առաջինին: Իսկ յետոյ հրաման ուղարկեց Շէնհերու, Խոսու և Խնձորէսկու ժողովրդներին վերայ, որ ման գան և սրտեղ որէ գտնեն Բաբուն սպանող շարագործներին: Զինուորներ ուղարկեց Հալիձոր քարուքանդ արին Շիրինի տղօրց տունը և ամեն ինչ ոչնչացրին: Մինչև երկու տարի այնքան խիստ յետևում չէին Շիրինի տղօրցը. բայց երբորդ տարումը երբ որ սկսեցին հետապնդել նրանք զլուխ գնելու տեղ չգտան, ճարտնասեալ փախան Խնձորէսկ և զիշերը վեր բարձրացան Մինասենց թաւը¹⁾ և ամբացան այնտեղ: Ամբողջ վեց ամիս առանց ոչ ոքի իմանալու Մինասեանցները ծածուկ կերակրեցին նրանց և պահեցին: Մակայն վեց ամսից յետոյ լրտեսը յայտնեց մէլիք Էղիլշէին, որ Մախուն քրոջ տղերքը այն ինչ տեղն են գտնվում: Եւ երբ Էղիլշէն ստոյգ տեղեկացաւ, որ իր թշնամիները Մինասանց թառում են և անհնարին է ուժով ու սպառնալիքով նրանց ցած իջեցնել, զիմեց բարեկամական խորամանկութիւնների, որպէս-զի թառից ցած բերէ նրանց: «Գնացէք յայտնեցէք նրանց, որ ես մէլիք Էղիլշէն այլ ևս թշնամու-

1). Բարձր ժայրերի ճակատներում մարդկանց ձեռքով փորած և տուն շինած այրեր են. որնք իրանց մէջ պատուարողին յուսալի պաշտպանութիւն են խօստանում:

Թիւն չունիմ Մախուն քրոջ տղորցը հետ, թող իջնեն թափցը և անհող ու ապա հով ապրեն իրենց համար»։ Երբ որ տեսաւ այդ խորամանկութիւնը ևս անօգուտ անցաւ և չեն հաւատում իրան, սկսեց կաշառել զիւրի քահանաներից¹⁾ մէկին որ խաչով ու խաչվառով գնայ երգում ուստէ և հաւատացնէ նրանց, որ Էդիւշէն ձեր այդքան տանջանքը մեզք է համարում և սըրտանց ցանկանում է, որ դուք ցած իջնէք այդ ճգնատեղից և ազատ ապրէք։ Եւ այսպէս քահանան վերցրեց իր կամքին համակրող մի քանի Էդիւշասէր փարիսէյիներ ի ու գնաց Մինասենց թառին տակը և այնտեղ խաչի և Աւետարանին վերայ երգւեցան և հաւատացրին նրանց, որ Էդիւշէն այլ ևս թշնամութիւն չունի թառականների հետ. մեզք է համարում իրան համար, արդէն երորդ տարին է որ աստանդական կեանք են վարում, խնդրում է որ ցած իջնեն և իրանց համար ազատ ու ապահով ապրեն։

Ճշմարիտ է, ինչ որ Տէրտէրը ասում է, տղերք, իջէք։ Անհող մնացէք և ոչ մի երկբայական միտք միք անիլ, ցած իջէք։ Ասում էին աշխարհական Էդիւշականները։

1). Անունը իմացող մարդ չեղաւ։ 2). Քահանան երգումով նոյնպէս հաւատացրել էր Մինասենց ժառանգներին, որ Էդիւշէն թշնամութիւն չունի իրենց բարեկամների հետ, կարող են թափցը իջնեն և իրանց համար ազատ ապրեն։

Ուստի Մախուն քրոջ որդիքը հաւատարով քահանայի երգմանը, որ ուսում էին խաչի և աւետարանի վերայ, ցածի ջան թափցը։ Հէնց իջնելուն պէս բռնեցան և Մէլիք Էդիւշէի հրամանով նրանց տարան զիւրի արևելեան կողմը, «Սոաքար կոչող քարի մօտ երեքին էլ զլիստեցին։ Այնուամենայնիւ Էդիւշէին էլ նոյնպէս օրհասը մօտենում էր, չնայած որ ինքն իրան նպատակի հասած էր համարում։ Մինասենց ժառանգները իրանց բարեկամները մարմինները վերցրին և տարան այժմեան ժայռափոր «Հինի» կոչող եկեղեցու առաջ թաղեցին հայոց ՌՃԶԲ թւին առանց նշանաւոր տապանաքարէրի, ըստ փնկչականի 1732 թւին։

Թէև ասում են Աստուած անողաց պարտական է և դա ճիշտ է, բայց անելին հետ բազմաւորութիւն էլ պէտք է լինի, որովհետև շատ մարդիք անդադար աշխատում են և ոչ մի բախտաւորութեան չեն հասնում ապրում են առանց ներքնաշապիկի, մեռնում են առանց պատանի։

ԵՐԿՈՐ ԿՈՂՄԵՑ ԳՋԻՐ ԲԵՂԳԵՍԵՐԻ ԿՆԵՆՈՒԹԻՐ ՄԵԼՈՒԷ ԷԳՈՒՇԵԻՆ ՍԳՆԵՆԼՈՒ ՀԵՄԻՐ.

Ինչպէս որ գրել ենք. — Թութակենց Բաբուն սպանելուց յետոյ, Հաջալի փաշան Խնձորէսկու հասարակութեան վերայ մէլիք կարգեց

նրա փոքր եղբայր Էդիլշէին: Այնուամենայնիւ
 Էդիլշէն եղբոր նման իւր մէլիքութիւնը երկար
 տանել չկարողացաւ, որովհետեւ Մինասնց ժա-
 ոանգները իրենց բարեկամների վրէժը Թութա-
 կեանցներից առնելու համար փողով կաշառեցին
 գզիր Բաղդասարին, որ ծառայում էր Թութա-
 կենց տանը, որ սպանէ մէլիք Էդիլշէին: Բաղ-
 դասարը թէև ընդունեց կաշառը և յանձնառու
 եղաւ որ Էդիլշէին սպանէ, սակայն այնքան էլ չէր
 ցանկանում, որ Թութակենց տանը իրան տուտնիինգ
 տարվան կերած աղուհացը թափէ և մոռանայնրանց
 երախտիքը, սպանէ Էդիլշէին և կատարէ Մինա-
 սնց արիւնոտ խնդիրը: Պատանի Բաղդասարի
 մէլիք Էդիլշէի կեանքի վերայ կատարած չարա-
 գործութեանը, պատճառը եղաւ մի ամբողջ ու-
 ման, մի սիրոյ ամենաքաղցր տենչ: Եւ ով էր
 այն սիրոյ տենչի ազնիւ ու թանկագին ընծան:
 Նա գեղեցիկ Նանախն էր, որի սիրուց յանկար-
 ծակի բողբոսած տենչը ապագայում Բաղդասա-
 րի բախտաւորութեան պսակը դարձաւ իսկ մէլիք
 Էդիլշէին մահւան պատճառը: Հազարւոտ Նա-
 նախի շնորհիւ Բաղդասարը ոչ միայն մէլիք Է-
 դիլշէին կսպանէր, այլ կարող էր սպանել նոյն-
 իսկ իր հարազատ ծնողներին էլ: Եւ ի՞նչով էր
 մեղաւորվում գեղեցիկ Նանախը Բաղդասարի
 ձեռքով սպանուող մէլիք Էդիլշէի քրէական գոր-
 ծի մէջ: Ոչ մի բանով: Նանախը միամիտ էր և

չգիտէր թէ իր մասին ինչ դէր է կատարելու,
 իսկ Բաղդասարը գուժը, մարդասիրութիւնը և
 չարագործութիւնը բոլորը հաւասար խառնել էր
 միմիանց և զոհում էր Նանախի սիրոյն, միայն
 թէ վիճակէր իրան: Նա այլևս չէր կարող չկա-
 տարել այն, որը կտատարեց: Նա հարբել էր Նա-
 նախի սիրով: Նանախը Խնձորէսկեցի Դաղունց
 Դօլխանի աղջիկն էր: Այդ արեային հաւերժա-
 հարսը, այդ եղեմական վարդը չորս եղբայրնե-
 րի մէջ գարձեալ պահւում էր ծածուկ. որովհե-
 տեւ նրա գեղեցկութեան հաբաւը տարածւած էր
 ամեն տեղ: Եթէ նրա քաջ եղբայրների անե-
 դութիւնը չլինէր, արդէն վաղուց առեւանգած կլի-
 նէին: Նանախը գոհւեցաւ իւր եղբայրները¹⁾
 փառասիրութեանը թէև, սակայն բախտաւոր
 աղագայ ունեցաւ և վիճակւեցաւ մի քաջ երի-
 տասարդի, որը նախ գզիր էր Թութակենց տա-
 նը, բայց յետոյ բախտ ունեցաւ իւզբաշի դառ-
 նալու և զգիրի ստոր տիտղոսին փոխանցեց
 «Իւզբաշի Բաղդասար» բարձր տիտղոսը չորս
 զիւղերում, Խնձորէսկի, Շէնհեր, Խոտ և Հայի-
 ձոր: Դաղունց Դօլխանի աղերքը, Սաքանը, Խա-
 լափը, Սարգարը և Օրդուխանը Խնձորէսկու մէ-
 լիքութիւնը իրանց ձեռքը գցելու համար յղա-
 ցան մէլիք Էդիլշէի ոչնչացնելու խորհուրդով,

1). Նանախը. Սաքանի, Սարգարի, Խալափի և Օրդուխանի
 հարազատ բոյրն էր:

որովհետև միանգամայն հաւատացած էին, որ մէլիք Էդիլէին ոչնչացնել տալուց յետոյ թուրքականաց ազգատոհմի մէջ այլևս չի գտնուելու մէկ այնպիսի քաջ և աշալուրջ ժառանգ, որ մտնէ իր նախորդների տեղը և գիւղի մէլիքութիւնը տանի ըստ իրան վայելուչ և պատշաճաւոր կարգով: Եւ ի՞նչպէս անել կամ ինչով ձեռք բերել մէլիքութիւնը. այն է նանախը տալ պատանի Բաղդասարին և նրա ձեռքով սպանել տալ մէլիք Էդիլէին: Ահա այսպէս ծրագրեցին Դուրխանեաները:

Ուստի նանախի եղբայրները մի գիշեր իրանց մօտ կանչեցին պատանի Բաղդասարին և նրա հետ խօսեցին այս պայմանադրութեամբ: «Բաղդասար, քեզ կանչել ենք մեզ մօտ յատկապէս այս խորհուրդին համար, որ պէտք է ճշմարիտ հաւատացած լինէք մեզ, որ մենք մեր ամբողջ գերզատանով ցանկանում ենք քո բախտաւորութիւնդ, ևս սրտանց ցանկանում ենք մեր նանախը տալ քեզ և քեզ եղբայրացնել մեզ հետ եթէ միայն դուք կատարած կլինէք մեր խնդիրը, այն է սպանէք Էդիլէին: Հիմայ դուք ի՞նչ էք ասում, կարճդ էք կատարել:

Բաղդասարը սկզբում չհաւատաց, որովհետև դէպի իրան այդ բանը անսպասելի էր համարում և հէնց կարծում էր թէ իրանով ծագը

են անում. այդ մասին մի քանի բոպէ լուռ մընաց:

Ինչո՞ւ չես խօսում, կրկնեց Սաքանը: Գուցէ մեզ չես հաւատում:

Ճրջան ասած, որ չեմ հաւատում. ասաց Բաղդասարը: Հէնց կարծում եմ թէ ինձանով ծագը էք անում:

Այդ ի՞նչ խօսք է. թէ ինձանով ծագը էք անում, ասաց Սաքանը, ինչ որ քեզ հետ խօսում ենք հաւատացած եղիր, որ զուտ ճշմարտութիւն է: Մանաւանդ դուք արժանի էք գովքի և ոչ ծագրանքի:

Ուրեմն ճշմարիտ հաւատամ ձեզ, ասաց Բաղդասարը, որ ձեր ասածները բոլորը ուղիղ են: Դէ երբ որ այդպէս է, ասաց Բաղդասարը. կանչեցէք աէր Բարսէղին թող գայ և մեզ կիսապսակ¹⁾ անի, ես ատահով մնամ, այնուհետև պարտաւորվում եմ անպայման կատարել այն բանը, ինչ որ դուք էք ցանկանում:

Շատ բարի, ասաց Սաքանը. այդպէս էլ կանենք: Միայն նանախը կմնայ մեր տանը մինչև որ դու քո պարտականութիւնդ կատարած կլինես: Իսկ կատարելուց յետոյ արդէն քո սեփականութիւնդ է, ուր որ ուզես կտանես:

1). Մինչև օրս շատ գաւառներում կատարվում է այդ կարգը: Բանասայի ձեռքով նշանագրւած գոյգերի կիսապսակ գառնաւը անբակտելի է համարվում:

Նոյն գիշեր իրանցից մէկը գնաց և տէր Բարսեղին ծածուկ բերեց իրանց տունը:

Տէր Հայր, ասաց Սաքանը: Մենք հաւանում ենք Բաղդասարին և սրտանց ցանկանում ենք մեր քոյր Նանախի ձեռքը տալ զրան: Քո ձեռքով այդ գոյգին կիսապսակ արայ, որպէս-զի երկուսի նրտերն էլ ապահով լինեն մինչև իրենց պսակելու օրին արժանանալը:

Շատ էլ բարի կլինի, ասաց տէրտէրը: «Աստուած շնորհաւոր անի: Եւ Աստուած տայ այս գոյգին երկար կեանք, խորին ծենութիւն և բախտաւորութիւն»: Այս բարեմաղթութիւնից յետոյ Բաղդասարին եւ Նանախին միմիանց հետ կիսապսակ արեց և կրկին անգամ շնորհաւորական բարեմաղթութիւններ անելով նստեց քիչ առաջ պատրաստած սեղանի մօտ ու սկսեցին ուրախութեամբ կերուխում անել, շնորհաւորութիւնները անդադար թարմացնելով Բաղդասարին և Նանախին վերայ:

Գիշերը բաւական անցել էր երբ տէրտէրը օրհնեց սեղանը ու գնաց. իսկ Բաղդասարը մընաց: Սակայն տէրտէրը միանգամայն զարմացել էր սրանց բարեկամական անսպասելի դէպքին համար: Փառք Քեզ Աստուած, այս լինչ բան է, մէլիքների, բէգերի, իշխանների, հարուստների և աւելի ընտիր երիտասարդների պատկան

Նանախը, այսօր վիճակվում է գգիր Բաղդասարին: Վերջապէս թէ չար և թէ բարի մի մեծ կարիք երևի ստիպում է Դօլխանի տղօրցը, որ Նանախը տալիս են Բաղդասարին. այն էլ իրենց կամքով:

Տէրտէրը գնաց և հիմայ մենք ու մենք ենք, ասաց Սաքանը: Հիմայ կարծեմ ապահով լինէս Բաղդասար: Փորիդ ցաւն էլ Նանախն էր, այն էլ կիսապսակ եղաւ քեզ հետ: Դու ինձ այն ասիր սպանելուէս Էդելշէի՞ս թէ ուրիշ որևէ փորացաւ էլ ունես:

Միամիտ մնացէք, ասաց Բաղդասարը. համարեայ թէ սպանւած պըծած է: Միմիայն պէտք է ժամանակ տաք մինչև ծառերի կանաչիլը: Դուք տեսնում էք, որ հիմայ ձմեռ է, նրան սպանել շուտով և ազատել հեշտութեամբ զըժվար է:

Լաւ թող քո ասածը լինի. ասաց Սարգարը: Սակայն կամքիդ վերան հաստատ կաց, որ մեր նոր բարեկամութեան պարզութեանը մէջ պղտորութիւն չընկնի, տղամարդին լաւը նա է, որ խօսքին հաստատ կանգնի: Մանաւանդ մենք այսուհետև եղբայրներենք և ոչ թէ բարեկամ:

Մէլիք Էդելշէի մահւան վճիռը կայացաւ և

կնքւեցաւ Դօլխանեան եղբայրների տանը, որի եղերնական գէրակատարութիւնը իր վերայ վերցրեց Բաղդասարը և լուսադեմին դուրս եկաւ անէրնների տանիցը: Նա դուրս եկաւ անէրնների տանիցը: Նա դուրս եկաւ լցւած անասնման ուրախութեամբ: Եւ կեանքի աշխարհի ամբողջ երջանկութիւնները նա տեսնում էր միայն Նանախի սիրոյ աշխարհում, և ոչ մի բան չէր գտնում որ Նանախիցը բարձր լինէր և քաղցր գեղոցիկ լինէր ու սիրելի իրան համար: Փառք Քեզ ամենակարող աստուած, այս ինչ երջանկութիւն էր, որ վիճակեց ինձ, այս ինչ բախտաւորութեան փայլուն պսակ էր, որ Քո սուրբ Զեռքովը դրիր իմ գլխին, որով ծաղկելու է իմ հոգիս ու մարմինս և ես փառաւորվելու եմ նորանով, վայելելու եմ նրա սիրոյ քաղցր երջանկութիւնը: Այժմ ես ինձ երջանիկ եմ համարում, սրովհետև այսուհետև ես մտնելու եմ կեանքի մխիթարութեան և փայելչութեան աշխարհը: Ահա և այսպէս գոհացողական մաղթանքներով Բաղդասարը իւր վիճակից բաւակաւնացած փառք էր տալիս Աստուծուն, որ մէլիքների, բէգերի և իշխանագուհիների արժանի Նանախը վիճակել էր մէկ իրան նման ստոր ծագում ունեցող հասարակ երիտասարդի:

Մ Է Լ Ի Ք Է Գ Ի Լ Յ Ե Յ Ի Ս Պ Ա Ն Ի Ի Լ Ը :

Էգիլըէի մէլիքութեան ութերորդ ամիս անցել էր, նա ոտ էր դրել իններորդ ամսին: Անցաւ բքաբեր ձմեռը և յաջորդեց նրա գարնան տար եղանակը: Ծաղկաբեր էր և խիստ չքնաղ այս թւի դարունը: Դալարագուարթ բոյսերը իրանց կանաչ ծղօանների վերայ ծաղկած գլուխներով տատանւելով և կրկին ուղղւելով դժայլեցնում էին նայողին և գրաւում էին մարդու ուշքն ու միտքը: Մէկ գեղեցիկ առաւօտ էր: Մէլիք Էգիլըէն հողաթափերը հագած և փաշային պարզեւած կարմիր խալաթը ուսերին գցած գլխաց դէպի եկեղեցուն մօտ գանւող բանջարանոցը: Մէլիքին հետևում էր Լալէյվազը, որպէս թիկնապահ: Գարնանային շողաթաթախ առաւօտը իւր փառաւոր հրաշալիքով մէլիքին ձգեց դէպի իրան և խնորժակ տուաւ բնութեան շնորհած փառքը վայելելու: Գիշերային լուսնից ցողւել էր բանջարանոցի նոր կանաչած և քիչ բարձրացած ուտելու կանաչիքը: Իսկ լոյս առաւօտեան արեգակի շողերը ընկել էին ցողաթաթախ բանջարեղէնների վերայ և պսպղում էին թանկազին քարերի նման: Էգիլըէն տեսնելով բնութեան այդ հրաշալի զարդարանքը, մտաւ բանջարանոցը կրկեց մարգերի մօտ ու սկսեց քաղահանել բանջարները: Էգիլըէին համար այդ

օրը իւր կեանքի բոլոր օրերից ամենաթանկագին և ամենադուրեկան օրն էր, որը քառորդ ժամից յետոյ սեանալու էր գլխին և վերջ էր տալու կեանքին, ճանապարհելու էր դէպի գերեզման: Դեռ իրան կարճ ապագայից տեղեկութիւն չունէր և դեռ լցած էր սրտի բերկրանքով:

Ծառերը տերևակալեցին, արտերը քաղհանելի եղան, խոտերը բնակեցելով հարեցան և ծաղիկները բացեցան: Ամենայն մէկ շնչաւոր իրան համար ապաստանարան գտաւ: Անտառները հրաւիրում էին չարագործներին և իրենց տերևախիտ ծոցերում պաշտպանութիւն էին խօստանում նրանց: Ինքնազգացումը արթնացրուց սիրակաշառ Բաղդասարին: Այ լու օր և բարեպատեն վայրկեան, ասաց Բաղդասարը: Էդիլէի կեանքին վերջ տալու համար: Եւ նստակից լքցնել իր դարաբինայ ատրճանակը և վառօտի վրայով գցեց երկու գնդակ: Յետոյ լքցրեց հրացանը. սովորական կերպով կախեց դուռնի: Սկսեց կապտել հագին լայն շալվարի ծայրերը և պնդացնել տրեխներին տրեխտանները: Այո ամեն պատրաստութիւնից յետոյ ետեկողովից կախեց վառօտեղջիւրը, կրծքապստոս կապեց գնդակաշարանը եւ հրացանը ուսին գրցելով կանչեց Էդիլէի վեց տարեկան փոքր տղան ասելով. «Մանուշար գնանք բանջարանոցը»:

քեզ համար ծիտ խփեմ: Մանուշարը որպէս երեխայ, ուրախացաւ եւ բռնեց Բաղդասարի փէշիցը անդադար ասելով, դէ՛ ծիտ խփիր ինձ համար, ծիտ խփիր իե՛ձ համար: Ուստի հէնց այսպէս էլ ասելով Մանուշարը և Բաղդասարը միասին գնացին մտան բանջարանոցը:

Ի՞նչ կայ, ասաց Էդիլէն. երեխան ինչու համար է քնձքնձում:

Ասում է ծիտ խփիր:

Ասում է խփիր էլի:

Այս ըստէիս, ասաց Բաղդասարը. ատրճանակը ուղղելով Էդիլէին թիկունքին, կայծահանը խփեց, կայծառը վառվեցաւ բայց ատրճանակը չբացեց: Նոյն ըստէին Էդիլէն երեսը շրջեց և տեսաւ, որ Բաղդասարը ձեռքի ատրճանակը պարգել էր ուղիղ իր թիկունքին և բարեբախտաբար չէր բացել: Տօ՛ անիծւած, ինչո՞ւ ես ուզում ինձ սպանել. ասաց Էդիլէն: Կեանքումս քեզ ի՞նչ վատութիւն եմ արել:

Մէլիք այդ ի՞նչ զրպարտութիւն է, ասաց Բաղդասարը, որ գցում ես ինձ վերայ. միթէ ես կհամարձակեմ քեզ սպանել. դու ի՞նչ վատութիւն ես արել ինձ բացի լաւութիւնից: Եթէ այդպէս բան անելու լինեմ, ձեր տաան եւ հինգ տարւան տւած աղուհացը ինձ կը քօռացնի. շատ մեղք է քեզ համար այդպէս խօսքեր մի խօսիր:

Տօ անիծւած, ասաց Էդիւռէն. ես իմ աչքով
վրս տեսայ, որ ատրճանակդ պարզել էիր ուղիղ
իմ թիկունքին, ինչո՞ւ ես ինձ խաբուում եմ գեռ
գրպարտող էլ ասում:

Այո, այդպէս է. ասաց Բաղդասարը: Ես
թէ եւ ձեռքս պարզել էի ձեզ վերայ, բայց ու-
զում էի քս գիմաց գանուող չափարին վերայ ծը-
տերին կրակել իմ ատրճանակը եւ ոչ թէ քեզ
էի խփում: Մանաւանդ աչքովդ տեսնում ես,
որ Մանուշարը լաց է լինում թէ ինձ համար
ծիտ խփիր: Մէլիք, վառօտի վրայով գարի էի
ածել եթէ քեզ դիպչելու էլ լինէր փասս չէր
տալ: Այս խօսքերը ասելու միջոցին Բաղդասա-
րը սկսած փոխում էր իւր ատրճանակի կայծա-
ռի վառօտը եւ հուսատացնում էր Մէլիքին, որ
իրան վերայ ատրճանակ չէր պարզել: Էդիւռէն
հաւատարով Բաղդասարի երդմանը, բաբախող
սրտով երեսը շրջեց դէպի մարզը եւ դարձեալ
շարունակեց իւր քաղահանը: Երեսը շրջելուն
պէս բացեց Բաղդասարի ատրճանակը եւ զըն-
դակները Էդիւռէի մէջքից դիպչելով անցան
կրծքովը: Էդիւռէն սկսեց թաւալել ցաւալի կեր-
պով եւ վարդագեղ արիւնով ներկել կանաչ
մարգերը: Ազան մարգերի մէջ թաւալելու ժա-

մանակ Լալէյվազը¹⁾ հէնց կարծեց թէ շատ սի-
րելէն է թաւալում. «Աղըզը-աղայ, բըբըբը-բօս-
տանը խըխըխը-խարաբ էյէյէյէ-էյլամայ», աս-
աց նա եւ, աղային ետեիցը բռնելով մարդիցը
հանեց եւ տեսաւ որ արդէն նա հոգին աւան-
դել է: Երբ ատրճանակի ձայնի վերայ մարդիկ
սկսեցին հաւաքել, վիճակով պատրաստւած
Բաղդասարը օր ցնդեկով փախաւ գիւղից ներ-
քե ջրաղացի ձորի լացառուտներին մէջ թագնը-
վեցաւ: Երբ որ մուծը բոլորովին պատեց,
զուրս եկաւ իր թագստատեղից եւ գնաց Կօ-
րու²⁾ գիւղը եւ այն գիշերը մնաց Սեւունց
Հասրաթի տանը, որը մի քաջ մարդ էր եւ միշտ
գործ ունէր աւագակ մարդկանց հետ:

Թուխակենց ժառանգները մարդիկ հաւա-
քեցին ու գնացին Ջրաղացի ձորի ամբողջ մա-
ցառուտը պտրտեցին, որ Բաղդասարին բռնեն
սպանեն, բայց չգտան: Նա արդէն Սեւունց
Հասրաթին տանն էր գտնվում եւ Թուխակ-
եանցներից ոչ մէկը չէր կարող հաւատալ, որ
Բաղդասարը Կօրու գնացած է Սեւունց Հասրա-
թի տանը ապաստանած կլինի:

Հասրաթը Բաղդասարի թագուտը ապահո-

1). Ահանջներից շատ խուլ էր, և խօսելու սաստիկ կակազում
էր. այնպէս որ խօսքը բոլորովին դժվար էր արտասանուի: Հէնց
կակազ լինելուն համար էին «Լալ»-էյվազ-(համբ էյվազ)-ասում:

2). Հինգ վերստ հեռու է Թնձորէսից գէպի արևմտ
հարաւ:

վելու համար անտարբեր չմնաց: Նրա համար մէկ յարմար և ամուր տեղ¹⁾ գտաւ տարաւ այնտեղ և չորս ամիս կերակրելով նրան պահպանեց: Պատուիրեց Բաղդասարին, որ ցերեկները միշտ այնտեղ մնայ իսկ գիշերները գայ իրան տունը: Սակայն Բաղդասարը իր թաղստատեղը երկար չմնաց, որովհետև Սևունց Հասրաթի հինգ կնիկներէն²⁾ մէկը Խնձորէսկեցի էր և Թուլթակենց հետ մօր կողմով բարեկամութեան կապ ունէր, գազանի լուր տաւ Թուլթակեանցներին, որ արդէն չորս ամիս է Բաղդասարը թաղնւած է Կօրուայ Քերծի կարմունջի տակին, կարող են գալ և բռնել նրան:

Թուլթակեանցները այս լուրը լսելուն պէս գնացին Մաղաւուզին³⁾ իրենց ծանօթ Ղարաչօղլու քրդերիցը մինչև յիսուն հրացանաւոր մարդ բերին զիւրը, որ գնան Բաղդասարին բռնեն: Սակայն Բաղդասարը կարծես իրան գըլխին գալիքին համար գուշակող դառաւ: Նա խընդրեց Հասրաթին, որ գնայ Խնձորէսկ և տեսնէ իր մասին ինչ ձայներ կան և ինչ են խօսում Թուլթակեանցները, որովհետև ինքը վատ երազ

1) Բնութիւնից կերտած մի քերձ է կարմնջածև տակը կամարածև աճողին ձեղք ունի ուր անցուղարձ են անուձ մարդիկը: Գտնվում է Կօրուայ ձորի աջ ափին:

2). Հասրաթը բացի իր օրինաւոր կնիկից ունէր նաև չորս կին որոնց պահում էր սափօրինի կերպով:

3). Հայոց հին Հարձլանք գաւառն է, Ծահարբասը հայերին

է տեսել: Հասրաթը հեծեց իւր սև ձին և ճանապարհեց զէպի Խնձորէսկ: Նա երբ որ հասաւ Նահատակ սրբատան մօտ, այնտեղից նայեց տեսաւ, որ Թուլթակենց դռները և տան կրտուրները լցւած են հրացանաւոր մարդիկներով: Եւ որպէս-զի գիւղումը կասկած չտանէն, Հասրաթը մտաւ գիւղը և հարցրուց իմացաւ Թուլթակենց դռների հաւաքւած մարդկանց պատճառը: Նա իս'լոյն դուրս եկաւ Խնձորէսկից և գնաց Բաղդասարի մօտ: Բաղդասար, ասաց Հասրաթը, այ տղայ դու իմանտուն ես. ինչ էիր իմանում քո գլխիդ կատարելիք զէպքի մասին, որ ինձ ուղարկեցիր Խնձորէսկ թէ դրնայ ինձ համար մէկ տեղեկութիւն իմացիր և լուր բեր:

Ի՞նչ կայ Հասրաթ, ասաց Բաղդասարը գուցէ գալիս են ինձ բռնելու:

Այո, գալիս են քեզ բռնելու. ասաց Հասրաթը: Շուտով գլխիդ ճարը տես. Թուլթակենք գնացել են Մաղաւուզի Ղարաչօղլու քրդերից յիսուն հրացանաւորներ են բերել, նրանց հետ խառնել են իրանց ազգականներն ու բարեկամները և այս ըոպէիս բոլորը կթափւեն քեզ վերայ:

գերի վարելուց յետոյ Քուս գետի Քօլանի քրդերը եկան հայոց տեղերը մտան և իրանց համար բնակութիւններ հաստատեցին: Սակայն «Հարձլանքի» տեղ նրանք «Հալիտամլու» անացին:

Բաղդասարը այս լուրը լսելուն պէս Հասարթի ետրուրդովը դուրս եկաւ իր թագստատեղից ու փախաւ դէպի Շէհներ գիւղը մինչև շառչի Փանահի խան դառնալը նա մնաց այնտեղ և պարագլուժում էր աւագակութեամբ:

Բաղդասարը -փախչելուց կէս ժամ հազիւ թէ անցած, ահա Թութակեանցների հրացանաւորները շրջապատեցին Կորուայ կարմլի շուրջը: Նրանք վստահանալով իրանց մարդկանց շատութեանը յանդգնեցին մինչև անգամ մանկ կարմնլի ամենախուլ գաղանի տեղերը ու սկսեցին պարտել. բայց ոչինչ և շատ իզուր, որովհետև Բաղդասարը արգէն փախել ազատել էր իրան և գուցէ Կորիսի գետից էլ դեռ անցած լինէր: Թութակեանցները գտան միայն Բաղդասարի գատարկ կացարանը, որի մէջ նա ապրել էր ցերեկներով: Ուստի Թութակեանց ժառանգները, ազգականները, բարեկամները և քրդերը յետ դարձան Խնձորէսկ շատ ապաշաւած և գլխակոր:

**ՄԻՆՉԵՆ ԻՐԶՐԱՆԻՒԹԵԱՆ ՀՇՍՆԵԼՐ ԲՐԳՊԵՍՍԵՐԻ ՀԵՏԵ-
ԻՆՒՋԸ ԵՒ ԻՐԶՐԱՆԻ ԳՆՈՆԵԼԸ:**

Սկսեալ Նազիր շահի օրերից, 1733 թւից մինչև նորա մուսնետիկ¹⁾ շառչի Փանահին Ղարա-

1). Չառչի Փանահը ցեղով Զիանշիրեցի էր տեղով Սարաշալու և ձմեռը ապրում էին Արաքս գետի ձախ ափումը: Նա Նազիր շահի մօտ մուսնետիկի պաշտօն էր կատարում բարձր ձայն

բաղում խան դառնալը, 1752 թիւը, Բաղդասարը իր համար տեղ ընտրեց Շէհներ¹⁾ և Հալիձոր գիւղերը, ամբողջ տասն և իննը տարի մնալով այն տեղերը: Նա պարագլուժ էր աւագակութեամբ: Նազիր շահի մահից յետոյ երբ որ Պարսկաստանը քայքայման դրութեան մէջ ընկաւ և իւրաքանչիւր խան երկիրը իր ձեռքը գցելու համար կոպում էր մէկը միւսի դէմ, նա տեղացի հայերից²⁾ մի խումբ կազմեց և Արաքսից անցնելով յարձակւեցաւ Ղարադաղի խաների վերայ, քչեց նրանց դաշտային անասունների, հօտերը, երամները և ձիերի ջոկատները ու յաջողութեամբ կրկին անցաւ Արաքսի ձախ ափը և ահագին աւարով մի քանի օրից յետոյ վերադարձաւ ու գնաց Շէհներ: Նա մի քանի անգամ ընդհարումներ է ունեցել Ղարադաղի Քեաղում խանի եղբոր Աղախանի հետ: Ճակատամարտել է նոյնպէս նոյն տեղացի Մամմազ խանի դէմ, դարձեալ յաղթութիւնը տանելով քչել է նրանց անասունների հօտերը և այլն: Բաղդասարը միևնոյն ընկերներով անցաւ Պարսկաստանը և

ունենալու շնորհիւ Սակայն Նազիր Շահից յետոյ նա բախտ ունեցաւ ամբողջ Ղարաբաղի խանը գտնալու:

1). Բաղդասարը իւր փախտականութեան տարումը Նախար տարաւ իւր մօտ, և վայելում էր նրա քողոց սերոյ երջանկութիւնը: Քեղ ճանաչելուց և ինձ մօտ բերելուց յետոյ, Նանախ, ասում էր Բաղդասարը, ես որքան վստահաւոր գէպրեղում ճակատամարտել եմ ինձանից տասն անգամ քաջ հերոսների դէմ, եթէ ես նրանց չեմ յաղթել և հազիւ թէ ինձ պաշտպանել եմ, այնու-

ասպատակեց Ուրմու.³⁾ և Մալմաստի գաւառները և ահագին աւարով դորձեալ վերագառձաւ Շէհներ:

Ինչպէս որ գրել ենք, Բաղդասարը տասն և իննը տարի մնաց Շէհներ և Հալիձոր գիւղերում և տասն և իննը տարւայ ընթացքում նա պարապեց սուազակութեամբ և աւարառութեամբ: Սակայն Փանահ խանի օրով⁴⁾ նրա բռնած ընթացքի պայմանները փոխեցին և գործը երես շրջեց դէպի բարին, որով Բաղդասարը նորից փայլուն բախտաւորութիւն գտաւ: Քուս գետի ափերում ապրող Քեօլանի քրդերը իրանց աւազակային վոհմակներով անդադար յարձակումներ էին գործում Փանահ խանի գիւղարայքին վերայ և մեծամեծ վնասներ էին տալիս գիւղացիներին, քըշում էին նրանց տավաբը, ոչխարը, ձիերը, և գոմէշները, մինչև իսկ մանում էին գիւղերի մէջ և թալանում էին տները: Ամեն օր խանի մօտ գանգատաւորներ էին գնում քեօլանիների մօտ զանգատաւորներ էին առնում գիւղացիների բողոքը և զինւորներ էր ուղարկում

ամենայնիւ չեմ էլ յաղթել և աղաւել և անվաս: Ինձ վերայ կարկտի պէս թափւող սրերի դէմ ես իմ սրի արու կողմը տալու միջոցներում իմ սուր չի կոտրել և իմ թիւ ու ձեռք չի վիրաւորվել: Ե: իմ այս բոլոր աջողութիւնները տալիսդրողը բո բախտը է եղել: Այժմ ինձ փայլուն բախտի թաղաւորութեան մէջ եմ գտնում և իմ տմբողջ կեանքովս պարտական եմ քեզ:

2). Մէկ քանիսի անունները ըստ աւանդութեան որանք են Օվչի Ղարբէկ, քաջ Բհաթուր, թափալ Սաթի, Կօկօզ Սաքի,

որ կոտորեն քեօլանի քրդերին, բայց շատ անյաջող էր անցնում: Երբ որ խանը քեօլանիների յարձակումների դէմը առնել չկարողացաւ և ձանձրացաւ, նա մտածեց պատրաստել յայտնի քաջերից մի խումբ, արշաւել նրանց վերայ, գուցէ յաջողի վերջ տան նրանց և խաղաղի երկիրը այդպիս աւերիչ ստահակներից: Ուստի խանը իւր նպատակը կատարելու համար, հրամայեալ բոլոր հայ գաւառների գիւղերից և թուրք գիւղերից ամեն մէկից էլ մարդիկ ուղեց և տարաւ իւր մօտ Շուշի: Հայերը վախենում էին, կասկածելով թէ մի գուցէ մեզ կոտորել է տալու: Բայց ջիւանշիրեցի քաջերը, որոնք միշտ խանի մօտն էին լինում. հանգստացրին հայերին, որ բոլորովին անհոգ մնան, խանը չար ցանկութիւն չունի հայերի վերայ կատարելու համար, միայն ուզում է երկրի քաջերից մի խումբ կազմէ և գնայ քեօլանիներին պատժելու: Եւ այսպէս երբ բոլոր հրաւիրուածները¹⁾

Սուր Աւերբաբ, Ղարափաշայ Մելքում, Օտու (ուժեղ) Բօլի Շէհներեցի, Դալու Սաքան, Շէհնեբեցի:

3) Ուրմին Բաղդասարի ծննդավայրն է: Նրա հայր Բարան Ուրմեցի էր: Սակայն չգիտենք թէ ինչ պատից էր հարկադրել, որ վերցրել էր իր 10 տարեկան փոքրիկ Բաղդասարին եւ Ուրմից փախել էր եկել Խնձորէսկ:

4). Սեփական հոգեր չունէր թէև, բայց մասնաւոր տեղերում ձանձրում էր, որպէս կատարող տէր:

1). Խանի մօտ հրաւիրված մարդիկը բոլորն էլ ընտիր և նշանաւոր մարդիկ էին և ոչ հասարակ:

հաւաքւեցան Շուշի, խանը հայերի կասկածները փարատելու համար բոլորի առջև ձեռքը դրեց Ղուրանին վերայ երգւեցաւ, որ իրան զիտաւորթիւն չունի և չի էլ ունենալ հայերի դէմ որևէ մի դաւադրութիւն գործելու, այլ կանչւած են իրան մօտ, որ ամեն մարդ պէտք է իրան զիւղի քաջ մարդին ցոյց տայ խանին և անունը ասէ, որ գրքի մէջ գրվելու է: Հայերի կասկածը աւելի հաւատարման դարձաւ. «երևի դաւառների հայ քաջերին կոտորել է տալու, սասցին հայերը—և ուզում էին իրանք կոտորել քան թէ իւրաքանչիւր հայ ցոյց տար խանին իր զիւղի քաջը»:

— Գուք երկիւղ միք անիլ, հայեր, ասաց խանը: Ես արդէն երգւել եմ և կրկին անգամ երդվում եմ Ղուրանով, որ դուք կանչված էք այստեղ ինձ մօտ յատկապէս այս գործին համար և ասեմ ձեզ թէ ինչէ:— Քուռի անտառում ապրող քեօլանի քրդերը իմ երկիրը քարուքանդ են անում. ամեն օր զիւղերէց մարդիկ են դալիս և ինձ գանգաւում են քեօլանի քրդերի ձեռքից, թէ մեր ոչխարը քշեցին մեր զիւղը թալանեցին: Իսկ միւսը մի ուրիշ գանգատ է անում և վերջապէս ձանձրացել եմ գանգաւներից: Այժմ ուզում եմ երկրի նշանաւոր քաջերից,—հայերից և թիւրքերից—մի խումբ պատրաստեմ և ես ինքս անձամբ անաչնորդեմ բոլորին, որպէս-զի

կարողանամ նրանց վերջ տալ տամ: Այժմ հաւատացէք ինձ, իմ ցանկութեան պատկէրը այս է, որ ցոյց եմ տալիս ձեզ»:

Այս խօսքերը ասելուց յետոյ հայերի կասկածը փարատեց և ամեն մէկ հայ սկսեց յայտնել իրանց զիւղի քաջ տղամարդին և ասել անունը և ազգանունը, որը գրվում էր գրքի մէջ:

Վերջապէս հերթը ընկաւ Խնձորէսկեցի Բարալարենց ներկարար Բաղդասարին, որ նա էլ պէտք է իրանց զիւղի քաջերը ցոյց տար. Մէկ քանիսի անունը տալով Բաղդասարը յիշեց իրան անւանակից Բարու որդի քաջ Բաղդասարին, որը պարապում էր աւագակութիւնով և երկրի մէջ քաջ անուան մեծ հռչակ էր ստացել, և ապրում էր Շէհներ: Ուստի Բաղդասարը թէև ուզեց յայտնել վերջինիս անունը, բայց մէկ էլ մտածեց թէ մի գուցէ նա չի գայ և լուց:

Խանը զգաց, որ Բաղդասարը ուզեց ևս մէկ մարդու անուն տալ, բայց մէկ էլ շտաւ: Խանը հետաքրքրվեց և ստիպեց Բաղդասարին, որ իր սրտում թազցրած բանը անպայման պէտք է ասէ, եթէ ոչ հետևանքը վատ կլինի:

Խանը ապրած կենայ. ասաց Բաղդասարը: Ես ուզում էի ձեզ յայտնել մէկ քաջ երիտասարդի անուն, բայց մէկ էլ տարակուսեցի ասելով, մի գուցէ նա չի գայ և ես խանի մօտ աօթալի մնամ: Եւ այս քաջ տղամարդը ինձո-

բէակէցի—Ուրմեցի Բարուն տղան է. որը արդէն տասն և իննը տարի է ապրում է Շէհներ գիւղումը և պարապում է աւագակութեամբ:

Հն, գրա անունը ես լսել եմ, ասաց խանը: Բաղդասար դուք շատ սխալ էք. ինձ հարկաւոր են այդպիսի մարդիկը, որ միշտ քաջագործութեան և զինաշարժութեան մէջ են գրտնվում: Նստակեաց քաջերը ինձ շատ չեն պէտքը: Դու ինձ այն ապիր, այն երբտասարդը, որ Շէհներ է ապրում և պարապում է աւագակութիւնով, մեղք է գործել թէ հէնց իր կամքով է աւագակ դառել:

Մեղք է գործել, ասաց Բաղդասարը: Նա սպանել է մեր գիւղացի մէլիք էդիլշէին: Ուստի գրած քաջերի անունների շարքումը խանը գրել տւաւ նոյնպէս քաջ Բաղդասարի անունը: Եւ վերջապէս բոլոր քաջերի թիւը հասաւ մինչև 170 մարդու—թէ հայ և թէ թիւրք:

«Հայ և թիւրք»,—ինձ մօտ կանչւած մարդիկ. այսօրւանից արդէն դուք ազատ էք, ասաց խանը: Միայն իւրաքանչիւր մարդ թէ հայ և թիւրք թող իրանց քաջերին հաւատացնեն, որ խանը իրանց կանչում է այս գործին համար, որը արդէն յայտնել եմ ձեզ բոլորիդ և դուք գիտէք»:

Մարդիկը հեռացան և ամեն մէկը գնաց դէպի իր գիւղը: Իսկ Խնձորէսկեցի ներկարար

Բաղդասարին թոյլ չտաւ գիւղը գրնալու. նրան որպէս պատանդ պահէց իր մօտ, և Խնձորէսկից նորից 3 մարդ բերել տւեց Շուշի իր մօտ և յետոյ Բաղդասարին թոյլ տաւ այսպէս ասելով, — դուք ինչպէ՞ս որ ասել էք այդ քաջ երիտասարդի անունը և գիտէք նրատեղը, ասաց խանը¹⁾, և ծանօթ էք թէ իրան և թէ նրա բնաւորութեանը, կգնաք ձեր գիւղը, կյայտնէք ձեր բոլոր հասարակութեանը, որ խանը ուզում է Բաղդասարին և անպայման նրան պէտք է բերէք յանձնէք ինձ, որ յետոյ ես այս երէք մարդկանցը թոյլ տամ: Իսկ եթէ անկարող կլինէք իմ հրամանս կատարել, այս մարդիկը այստեղ կփթեն բանտումը: Այսուամենայնիւ թէ Բաղդասարին ինչ միջոցով էք բերելու այդ դուք գիտէք:

Մանր ապրած կենայ, ասաց Բաղդասարը: Ձեր հրամանը մեզ համար դուցէ դժվարանայ, գոնէ եթէ դուք Բաղդասարին հաւատացնելու համար ինձ տայիք մի վոքքիկ նամակ, որով յայտնէիք, որ իսկապէս դուք էք ուզում իրան,

1). Փանահը խան գառնալուց յետոյ իւր որդի Բերահիմին «աղայ» կարգեց Խնձորէսկու վերայ, 1756—1760 թիւը, Բայց Իւրահիմը (որը յետոյ Ղարաբաղի Իւրահիմ խանը դառաւ), մինչև աղայ նշանակելը, նա Խնձորէսկու թիւրք մէլիք Աղաջանի տոնմը ոչնչացնելու համար իր այդ փառասիրական ձգտումը ծածկեց բարեկամական յայտնի մեծարանքով, որով մէլիք Աղաջանին կանչեց տարաւ Շուշուայ բերդը և նրան խեղդել տաւ: Սակայն երբ 1761 թ.ին Ուրմու Օվչար Փաթալի խանը յարձակեցաւ Ղարա-

ես համոզված եմ, որ մեր գործը դուք կհեշտացնէք և մեզ կյաջողէք նրան հեշտութեամբ բերել ձեզ մօտ:

Շատ բարի, ասաց խանը: Այդ ևս կարելի է: Ուստի ըստ ժողովրդական աւանդութեան խանը իւր միրգայի (գրագիր) ձեռքով գրել տրւաւ հետեւեալ նամակը. որի մէջ բովանդակված էր հետեւեալը».

ՆԱՄԱԿ ՓՆԱՀ ԽԱՆԻՑ ԱՌԻՔԱՋԻՆ ԲԱԲԱՅԻ ՈՐԴԻ ԲԱՂԳԱՍԱՐԻՆ, ՈՒՐ ԱՅԺՄ ԼԻՆՈՒՄ Է Դ ՇԷՆՆԵՐ. ՅՈՅԺ ՈՂՋՈՅՆ»:

«Ով Բաղգասար. Մնծորէսկեցի ներկարար Բաղգասարի տեղովը, լսում եմ, որ դուք Մնծորէսկում չէք ապրում այլ ապրում էք Շէններ գիւղումը: Թութակենց մէլիք էգիլէին սորանելու համար: Վասնորոյ ափսոսում եմ ձեզ և ցանկանում եմ ձեզ երես դուրս բերել և շնորհել ազատ և ապահով կեանք: Ուստի Մնծորէսկուց մարդիկ են գալու քեզ մօտ և նրանք քեզ ինձ մօտ բերելու համար ինչ որ ասեն դու անկասկած հաւատայ նրանց և եկ ինձ մօտ: Քեօլանի

բողի վերայ, գրաւեց Շուշուայ բերդը և ձեռքակարեց Փանահ խանին իր ամբողջ ընտանիքով, այդ ժամանակ մէլիք Աղաջանի եղբայրները իրանց եզրօր վրէժը լուծելու համար Մնծորէսկում ուղեցին սպանել Իբրահիմ խանին, որի վրէժ լուծելով հանդերձ գիւղը դարձեալ մնար իրանց իշխանութեան տակ ինչպէս իշխում էին Փանահ խանից առաջ. այնուամենայնիւ վերջիններս չյօջողվեց հասնել իրանց նպատակին, որովհետեւ Իբրահիմ աղային սպա-

քողերը իմ ժողովրդիս շատ քնաներ են տալիս ուզում եմ քաջերից մի խումբ կազմել և բոլորին ինքս առաջնորդելով գնամ և նրանց պատժեմ: Ուստի շատ ցանկալի է ինձ, որ դուք էլ լինէք իմ ընտրած քաջերի շարքումը»:
«Փանահ խան».

Նամակի տակ գրված էր խանի կնիքը:
Ներկարար Բաղգասարը խանից ստանալով նամակը ձանապարւեց գնաց գիւղը: Վաղը առաւօտեան նա դուրս եկաւ գիւղամէջ և բոլոր հասարակութեանը յայտնեց այն ամեն բաները, ինչ որ տեսել էր խանի մօտ և ինչ որ լսել էր խանից Բաղգասարին համար: Միւս օրը հաւաքւեցան գիւղի նշանաւոր մարդիկը և Բաղգասարին վերայ մի աղերսագիր գրեցին տւին Սարգարենց տէր Վանէսին մի քանի երեւելի մարդկանցով միասին և ներկարար Բաղգասարի հետ ուղարկեցին Շէններ Բաղգասարին մօտ: Երեկոյեան քահանան ծոցից հանեց աղերսագիրը և ներկարար Բաղգասարն էլ հանեց Փանահ խանի նամակը երկուսն էլ կարգաց Բաղգասարին մօտ: Բաղգասարը երբ որ տեսաւ որ նամակների միտքը յարմար են միմիանց և բերող-

լու համար որքան պարտեցին չգտան. Մնծորէսկեցի Բարայտրանց ներկարար Բաղգասարը նրան պահեց իր տանը, գիշերով տարաւ Շուշուայ բերդը յանձնեց հօրը, Փանահ խանին և Իբրահիմին ազատեց մահից, որը յետոյ Ղարաբաղի Հայոց «Հինգ-Մէլիքութիւնների կրթմանիչը գտաւ»:

2) Փանահ խանի ժամոտակ Աղգամումը թիւրք բնակիչներ չեն եղել: Աղգամի այժմեան թիւրքերի նախորդները Իբրահիմ

ներն էլ վստահելի անձնաւորութիւններ են, անկարող եղաւ մերժել և պատրաստականութիւն յայտնեց գնայ ուր որ իրանք ցանկանում են: Եւ այսպէս վաղը առաւօտեան ուրախ սրտերով լըցւած Բաղդասարը և Խնձորէսկուց գնացած մարդիկը ճանապարհւեցին Շէհներից դէպի Խնձորէսկ: Երբ որ նրանք հասան Քումրաթի ձորը, նրանցից մէկը իւր ձին սրարշաւ քշեց հասաւ Խնցորէսկ և յայտնեց, որ Բաղդասարը գալիս է, աեղ պատրաստեն: Այդ լուրը համեւուն պէս պատրաստեցան խաչ ու խաչվառով և քահանայով գնացեն Ծակ-քար կոչւող տեղը դիմաւորեցին Բաղդասարին, (մի աւագակի). որին նոյն յարգելի հանդիսովն էլ տարան գիւղը: Գիւղումը երեք օր պահեցին նրան և պատեցին շատ փառաւոր կերպով: Շատ փառաւոր հագնւած էր նոյնպէս Բաղդասարը ինքը և նստած էր մի փառաւոր ռախտած ձիու վերայ: Երեք օրից յետոյ ներկարար Բաղդասարը և գիւղից մի քանի յայտնի մարդիկ վերցրին Բաղդասարին և տարան խանին մօտ:

Խանը ապրած կենայ, ասաց ներկարար Բաղդասարը. ահա այդ էլ քո ուզած քաջ Բաղդասարը, որի համար մեր մարդիկը, որպէս պա-

խանի օրով գաղթիւ են թիփլիզու Բօրչալուի դաւառից: Մինչև թիւրքերի գաղթիւը Աղղամի տեղը իւր ընդարձակ շրջակայքով պատկանում էր Ղարաբաղի Սաչէն դաւառի հարազատ տիրապետող Հայազգի-Հասանջալախան տոհմի մէլիքութեանը:

տանդ պահում ես մօտդ, հիմայ խօ բան կթողնես:

«Բաղդասար, ասաց խանը: Դուք իսկապէս իրաւունք ունէք իմ դէմս այդպէս խօսելու: Եւ ես հիմայ շնորհակալ եմ ձեզանից, որովհետեւ դուք կարողացաք կատարել այն, որի համար յոյս չունէի ինձ, որ կը կատարէր»:

Խանը հրամայեց իր ծառաներին գնացին Խնձորէսկեցի գրաւ պահած մարդկանցը բաց թողին: Այժմ բոլորդ էլ ազատ էք, ասաց խանը և կարող էք գնալ ձեր գիւղերը Ուստի Խնձորէսկեցիները գլուխ իջեցրին խանին և ճանապարհւեցին դէպի խնձորէսկ: Սա մի մեծ ցաւ էր մեզ համար. լաւ աղատեցանք. ճանապարհին ասում էին միմիանց:

Փանահ խանը գաւառների քաջերին հայ և թիւրք բոլորին տեղերը կանչված մարդիկների միջոցով հասկանալուց յետոյ, հրամաններ ուղարկեց գիւղերը, որ բոլոր քաջերը հաւաքւեն Շուշի իւր մօտ: Ուստի մինչև մէկ շաբաթը ամենքն էլ գնացին Շուշի և հաւաքւեցան խանի մօտ, որոնց թիւը հասնում էր հաշւի չմտածների հետ հարիւր եօթնասուն հոգու: Իւրաքանչիւր քաջ եկել էր իր գէնքովը և իւր ձիովը: Մինչ գեռ խանը զբաղւած էր քաջերը դասաւո-

րելու և նոցա այլ և այլ կարգադրութիւնների որպիսութիւններով, նոյն օրը Աղղամից ոչ այնքան հեռու, Կառկառ գետի աջ կողմին բնակւող թիւրքերից մէկը եկաւ խանի մօտ և յայտնեց նրան, որ իրանց գիւղից ներքե քրդերից կազմւած մի մեծ վոհմակ է երեւացել:

Խանը այս լուրը ստանալուն պէս, առանց ժամանակ կորցնելու իւր ընտրովի քաջերով ճանապարհ ընկաւ դէպի Աղղամ: Աղղամից քիչ բարձր օրը վաճանին հասաւ, որտեղ խանը ուշացաւ քաջերին դասաւորելու և հրանգներ տալու համար: Ուստի խանը այդ տեղ իւր քաջերին երկու մասի բաժանեց և թողեց երկու հմուտ քաջերի զլիւաւորութեան ներքոյ: Հայ քաջերի զլիւաւորութիւնը յանձնեց Բաղդասարին, իսկ թիւրք քաջերի զլիւաւորութիւնը յանձնեց Զիրանշիրի ցեղին պատկանող յայտնի հերոս Դաղալի Իմանին և կարգադրեց, որ Բաղդասարը իւր քաջերով կանցնէ Կառկառ գետի աջ կողմը, իսկ Դաղալի Իմանը կվերցնէ ձախ կողմը, որ և գետի երկու կողմերովը վաթաթւած հոսանքին համեմատ կարչաւեն դէպի ներքե քրդերին յայտնված տեղերին վերայ: Համաձայն խանի արած կարգադրութեան Բաղդասարը առաջնորդելով իւր հայկական իմրին անցաւ Կառկառ գետի աջ կողմը և շարունակեց իւր արշաւանքը գետի հոսանքին համեմատ գէ-

պի ներքե. Նոյնը կատարում էր Դաղալի Իմանը գետի ձախ կողմին: Արշաւանքը գետի երկու կողմին կատարվում էր զգուշութեամբ, դանդաղ և լուռ, միայն ձիերի սմբակների տրոփելն էր բարձրանում, այն էլ խուլ կերպով: Գիշերից բաւական անցած Բաղդասարը յանկարծ պատահեց աւերիչ քրդերի մի ահագին վոհմակի, ուր երկու կողմերն էլ իսկոյն կանգ առան: Խնչ մարդիկ էր, հարցրեց Բաղդասարը:

— Ահա, այսպիսի մարդիկ ենք, մի անգամից բացւեցան քրդերի հրացանները: Բաւական եղաւ, որ ճանաչեցին իրարու, շարունակեց գիշերային մթութեան մէջ մի աւազակային, անկանոն և վայրենի կոբու: Մթութեան մէջ երկու կողմից էլ շատ քաջեր ընկան, բայց քրդերից աւելի շատ: Այնուամենայնիւ կուր առաջին քայլումը քաջ Դաղալի Իմանը անտարբեր չմնաց: Նա առանց գէնք շարժելու Կառկառի ձախ կողմից անցնում է աջ կողմը և կտրում է քրդերի ետեր: Եւ այսպէս Դաղալի Իմանը իւր քաջերով առանց հրացան արձակելու, և առանց որևէ ձայն հանելու այնքան մտում են մինչև որ լուսանում է: Եւ ահա լուսաբացին քրդերի ետևի կողմից բացվում են վերջինիս քաջերի հրացանները: Քրդերը տեսնելով որ իրանց հետ կատարւող կոբուր այժմ երկու կողմից սկսեց մնացին շփոթւած: Ուստի վճռեցին խառնվելով

կուելով, կոտորելով և կոտորվելով ճանապարհ հարթել և փախչել: Համաձայնութիւնը իսկոյն կայանալուն պէս մերկացրած սրերով թափեցան հայերի վերայ: Առաւօտեան նորածագ արևի դէմ սկսեցին շողշողալ երկու կողմերի թըշնամական մահաբեր սրերը: Քաջ Բաղդասարը հրաշալի դէր էր կատարում իւր սրածութեամբ քրդերի դէմ և հերոսներ էին որ ձիերից ցած էին գլօրվում: Գուցէ թէ քրդերի աւելի ճարպիկները հնարաւորութիւն գտնէին փախչելու և ազատւելու եթէ քաջ Դադալի Իմանը փոքր ինչ ուշ վրահասած լինէր. բայց նա հասաւ և իւր քաջերով իսկոյն շրջապատեց քրդերին և անհնարին դարձրեց նրանց փախուստ տալու և ազատւելու փորձ տնելը: Կուի բորբոքւած տագնապի ժամանակ Բաղդասարը մի կերպով կարողացաւ խոյս տալ և բարձր ձայնով հասկացրնել քրդերին, որ բուռական է որքան կուել են, հետևանքը աւելի վատ կլինի, թող դադարացնեն զէնքը: «Բարւոք եմ համարում, ասում է նա, որ թողէք զէնքերը և անձնատուր դառնաք, եթէ ոչ գլխովին կը խորտակեմ ձեր այդ ստահակական վոհմակը»: Ձինաթափ եղէք, բարձր ձայնով կոչում էր նոյնպէս Դադալի Իմանը, արգէն ձեր կիսից շատը մեռած և վիրաւորված են. իսկ մեր շատ մասն արգէն մնում է, ի՞նչ պէտք է անէք այդ ողորմելիներ»:

Քրդերը երբ որ տեսան հնարաւորութիւն չկայ ազատւելու, թափեցին իրանց զէնքերն և անձնատուր եղան: Նոյն ըոպէին վրահասան Բաղդասարի և Դադալի Իմանի քաջերը ու հաւաքեցին քրդերի զէնքերը. իսկ քրդերին կապտտեցին իրարից և տարան խանի մօտ, սրը մի քանի թիկնտպահ քաջերով մնացել էր Աղդամից քիչ վերև մի տեղ եւ տարակուսելով սպասում էր իւր քաջերի եւ բախտի որ կոզմի վերայ հակւած յաղթութեան վճռին: Փանահ խանի ուրախութեանը էլ չափ ու սահման չկար, որ քրդերի բացի կոտորածներից մնացածին էլ իր քաջերը կարողացել էին ողջ-ողջ բերել իր մօտ, որովհետեւ այդ գերի բռնած քրդերը բացի խանին—իրան վնաս տալը և ժողովրդների անասուններն քշելով և տանելով և ուրիշ կողմերով մեծամեծ վնասներ տալը, շատ հակառակ էին Փանահին—խան դառնալուն և միշտ արհամարանք էին ուղղում նրա սարուջալլաւ ազգատոմին և հայնոյւմ էին:

Խանը տեսնելով հայ և թիւրք քաջերի գործած քաջութիւնն, շնորհակալութիւն յայտնեց բոլորին և վարձատրեց նրանց՝ որին չուխացու տալով, որին արխալուղացու տալով, որին հրացան, որին ձի, որին կով, որին գտակ, որին եգ, որին գոմէշ, որին խալիչայ, և այլ և այլ պարգեւներ ընծայելով: Դադալի Իմանին պարգեւա-

տրելու ժամանակ. քրդերը անցան Բաղդադարին կողմն և ամեն բան ճշմարտութեամբ յայտնեցին Փանաս խանին, որ առաջին և մեծ վարձատրութիւնը հարկաւոր է Բաղդասարին և ոչ թէ Դադալի Իմանին, քանի որ մեր զէմ կռուողը և մեր խումբն խորտակողը այս մարզն է եղել: Քրդերի խօսքին օգնեց և Դադալի Իմանը:

— Դուք այսուհետեւ իմ աջ թիւն էք, Բաղդասար, ասաց խանը: Ձեր կատարած քաջութեան համար իմ կողմից հարկաւոր է ձեզ մի առատ վարձատրութիւն: Ահա ձեզ տալիս եմ մի պաշտօն եօթ տարի ժամանակով, այն է եօթն տարի ձեզ իւրբաշի եմ նշանակում Խնձորէսկու, Խոտու, Շէհներու եւ Հալիձորի գիւղերի բոլոր հասարակութիւններին վերայ, որ եօթն տարւայ եկամուտներից ինձ խանիս համնող մասը յատկացնում եմ ձեզ»:

Վերջապէս խանը երկար ու բարակ խօսելուց յետոյ մի ստոր աւազակային յաղթութեան փառքով հրճւած հրամայեց ձիաւորեցին քաջերը, որոնցից մի քանի մարդկանց թուղթ տւաւ թէ կտանէք թիւրքի գիւղի մօլլային կտաք և նրան կվերցնէք կտանէք մեր սպանւած քաջերի եւ սպանւած քրդերի դիակներն կթաղեն, որպէս Իսլամի ցեղ թիւրքի հանգստարանում: Իսկ սպանւած հայերի դիակներն պահ տէք հողին, որովհետեւ ինձ քաջ յայտնի է, որ հայն իր հա-

րագատի դիակը սպանւած տեղիցն անպատճառ տանելու է նրա ծննդավայրը :

Այո, խանը սպրած մնայ, ասաց Բաղդասարը, ասացին եւ միւս հայ քաջերը: Վաղը չէ միւս օրն իւրաքանչիւր հայի դիակ իրան գիւղի հանգստարանումն կգանւի: Եւ գուցէ մեզանից մասնաւոր մարդէկ Ղալիցն վերագառնանք զանք մեր ընկերների դիակները տանելու:

Այս բարոյական կարգադրութիւնից յետոյ խանը ճանապարհեց զէպի իր բերդը (Շուշայ Ղալան) տանելով իր հեա քրդերին: Տեղ հասնելուն պէս խանը, իսկոյն չպատժեց քրդերին. նրանց իբրեւ պատանդ այնքան պահեց մինչեւ որ իւր ամբողջ վրասն նրանցից ստացաւ, ձիեր ոչխարներ, կովեր, գոմէշներ, այծեր, սրանց հետ եւ ուրիշ շատ բաներ և յետոյ բոլորին էլ զլխատել տւաւ:

ԹՈՒԹԱԿԵՆՑ ԺԱՌԱՆԳՆԵՐԸ ԿԱՇԱՌՈՒՄ ԵՆ ՄԷԼ-
ՐԱՏԵԱՆՏ ՀՍԿԱՅ ԴԱՂՈՒՆ, ՈՐ ՍՊԱՆԷ ԲԱՂԴԱՍՍ-
ՐԻՆ, ԲԱՅՑ ՏԺԲԱՆՏԱԲԱՐ ԴԱՂՈՒՆ ԻՆՔԸ ՍՊԱՆ-
ՎՈՒՄ Է ԲԱՂԴԱՍՍԱՐԻՆ ՁԵՌՔՈՎ:

Բաղդասարին իւրբաշութեան փառքի հաստեին զրգուցեց թութակեանց ժառանգների նախանձը: Նրանց ամբողջ ազգատոհմի թէ արուն և թէ էգը, սկսած մեծ ալեւորից մինչեւ վերջին եօթ

տարեկան երեխան բոլորն էլ յղացան Բաղդասարին գաղանի սպանելու խորհուրդով: Միթէ մեզ համար աննամուսութիւն չէ, ասում էին Թութակեանցները, որ մեր տան գեաղան (ծառան) գեռ բաւական չէ սպանեց մեր հօր եղբայր մէլիք Էղիշէին, այսօր էլ գայ իւզբաշի գառնայ մեր գլխին և չորս գիւղերի հասարակութեանց վերայ: Պէտք է հառամացնէք, պէտք է քթին ծակերովը հանէք ինչ որ ստացել է մի հայակեր խանից: Վրէժխնդրութեան շար միտքը խառնւած այրող, մաշող և սիրտ քրքրող հախանձի հետ անդադար տանջում ու լափում էր Թութակեանցների հողին ու մարմինը: Մանաւանդ իրանց կարճատև մլխիքութեան շուքն իսպառ ոչնչանալու էր Բաղդասարի իւզբաշութեան նոր տիտղոսի ստուերի տակ, որով միանգամից մեռնում էր իրանց տոհմի յարգանքը ժողովրդեանց մէջ: Ինչպէս որ նա մեր տոհմի շուքն ու մեծութիւնը կորցրել է, այնպէս էլ էլ պէտք է մենք կորցնենք զորա շուքաւոր անունը մինչդեռ թարմ է, ասում էին Թութակեանցները:

Թութակեանցների նպատակը Բաղդասարին սպանելու կամ սպանել տալու համար երբէք չ'կատարվեցաւ թէև նրանք շատ վազեցին և ամեն ջանքեր գործ դրեցին ու ամեն տեսակ մահացու ցանցեր սարքեցին նրա դէմ կիրճերում,

անտառներում և ուրիշ տեղերում բռնել և սպանելու համար սակայն ինչպէս որ ասեցինք Թութակեանցների ջանքերը իզուր անցան. Բաղդասարը¹⁾ կատարում էր իրան իւրիւզբաշիութեան պաշտօնը և ըսկի չեր էլ կասկածում Թութակեանցների մասին, որ իր կեանքի դէմ արդէն հինգ երորդ տարին է, որ մահացու սրողայթներ են սարքում: Վերջապէս Թութակեանցների բոլոր ջանքերը Բաղդասարին սպանելու համար մինչ հինգ տարի ապարդիւն անցան: Ուստի վեցերորդ տարու կիսում, յուլիս ամսին նրանք կանչեցին Մէհրաբեանց Դաղուն²⁾ իրանց տունը, որը սպանված Էղիշէյի քրոջ որդին էր, յիսուն փահաբադ³⁾ փող կաշառք տւին նրան, որ սպանէ Բաղդասարին: Դաղուն աչքերը շացաւ ստացած կաշառքի փայլով, ուր այդ ժամանակ մեծ գումար էր համարվում յիսուն փահաբադ փողը: Դաղին վերցնելով կաշառը խօստացաւ կատարել իր քեռորդկանց խնդիրը: Եւ այդպէս Դաղին կաշառքը ստանալուց յետոյ սկսեց հետեւել Բաղդասարին սպանելու նպատակին: Սակայն մի յար-

1). Պատմում են որ անբարոյական մարդ է եղել: Այսբանով հանդերձ բաւական բարբարոս և ժողովրդներին զրկանքներ տալու: Շատ ժամանակ գեղեցիկ կանանց բռնի կերպով բռնաբարում էր, որի համար բողբոմ էին խանին, բայց խանը ուշադրութիւն չէր գործնում:

2). Ընթերցողին թող չսփոթէ անունը, իւր ազգատունով հայ է և տեւում են մինչև այսօր:

3). 15 կոպէկանոց պարսկական արծաթ փող է:

մար միջոցի և մի այնպիսի տեղում սպանելու էր սպասում, որ արիւնը կորչէր և սպանողը ըսկի չերևար մինչև անգամ կասկածանքի մէջ, որովհետև նա երկիւղ էր կրում մի դուցէ Փանան խանը խտապանջ լինի Բաղդասարին սպանողին համար և ժողովրդին տանջէ: Իսկ եթէ ժողովրդիցն էլ մի մարդ հասկանայ, որ ես եմ սպանել Բաղդասարին և յայտնէ խանին, այն ժամանակ և անտարակոյս խանն էլ ինձ զլախատիլ կտայ: Ահա այս կասկածանքը զգշացնում էր Դադուն. ուր որքան կարելի է իւր գործը գաղտնի լինի և այնպէս տեղ, որ միայն ինքն իմանայ: Ուստի մինչդեռ Դադին մի յարմար ժամանակի և մի յարմար տեղի էր սպասում, որ գտնէր և սպանէր և արիւնը կորչէր և ըսկի ոչ ոք չիմանար թէ ով սպանեց Բաղդասարին, այդ բոլոր յարմարութիւն ինքնըստինքնեան կայացաւ: Մէկ օր Բաղդասարը հասարակութեան կողմից ինչ որ մի գործի պատճառով գնալու էր Տաթևի առաջնորդին մօտ: Այս լուրը ստոյգ իմանալով Թութակեանց ժառանգները, ծածուկ յայտնեցին Դադուն ասելով— Դադի, դու յարմար ժամանակի և յարմար տեղի ես սպասում, որ գտնես և սպանես այն անիրաւին, Բաղդասարին, ահա քեզ յարմար ժամանակ և յարմար տեղ: Այս քանի օրերումս Բաղդասարը գնալու է Տաթևի վանքը ինչ որ գործով, կը գնաս սախկալ թութանի կիրճումը կսպասես մինչև որ նա կգայ քեզ կհասնէ և շատ

հեշտութեամբ նրան այն տեղ կբռնես ու կսպանես: Եւ կարծում ենք թէ սրանից յամար միջոց չգտնւի, մինչդեռ ծտուերը տերեւած, ծմակը մթին և սպանելու տեղը բոլորովին խուլ է¹⁾:

Մի քանի օրից յետոյ Բաղդասարը առանց թիկնապահի ձիաւորված ու զինված գիւղից ճանապարհվեցաւ դէպի Տաթև: Հանգի մի բոլորովին խուլ անկիւնովը, որտի գնալու պատրվակով ծածկուած և զինուած, Դադին հետևում էր Բաղդասարին: Ահուտեանայնիւ այն օրը չէր կարող համներ նրան որովհետև Բաղդասարը ձիաւոր էր իսկ ինքը ոտով էր գնում: Այն օրն Բաղդասարը գնաց Տաթև և գիշերը պէտք է մնար այնտեղ. Դադին¹⁾ այդ գիտէր. իսկ ինքն գնաց մնաց Սախկալ թութանի դաղանաբնակ կերճումը: Առաւօտը բացվեցաւ և արեգակն բարձրանալով կէս օրւան տեղից թէքւեց դէպի երեկոյեան հանգստութեան վայրը: Բայց Բաղդասարը չեկաւ: Օրն մթնեց գիշերացաւ և լուսացաւ և էլի մթնեց: Բաղդասարը չեկաւ: Երկու օր ու գիշեր Դադին որպէս մի դարանամուտ

1). Մէկ նոց անցք է Տաթևի դիմաց դէպի արևելք, ուր Հալիճորից դիակի Սատանի եօթիշի սկզբումն է գտնվում:

2). Դիւղի ժողովրդական աւանդութիւնը այդ մարդուն համարում էր մի հոկայ չափից դուրս յաղթանդամ, պարթև և շատ ուժեղ: Երեսը լայն, քիթը մեծ, գլուխը մեծ, մի խօսքով երկարագ Գողխաթ: Սակայն նա իր մարմնի ծանրութեան պատճառով ձիու վերայ նստել չէր կարողանում, ձին ճոճում էր մէջքիցը: Նա չափից գուրս

վազը սպասեց Բաղդասարին, բայց նա չեկաւ։ Սովը նեղացրուց Դաղուն և խտաիւ ստիպեց նրան որովայնին յազուրդ տալու և քիչ հաց վերցնելու համար, որովհետև նա մտադիր էր լրացնել երորդ օրը նոյն կիրճումը։ Եւ կատարեց այն ինչ որ կենտական կարիքն էր պահանջում։ Եւ նա երորդ գիշերը լուսացրեց կիրճումը և սպասեց մինչև երորդ օրւան կէսն, բայց դարձեալ չեկաւ Բաղդասարը։ Այս ինչ բան է Տէր Աստուած. ասաց Դաղին։ Մի՛ գուցէ բախտը նրա կողմն է անցելու և նա է ինձ սպանելու։ Դէ որ բանը այսպէս անաջող է երևում լաւն այն է թողնեմ գնամ, գործը թողնեմ ուրիշ ժամանակի. օր կայ տարի կայ։ Այս ինքնըստինքեան կայացած ներքին համոզմունքը հարկադրեց Դաղուն դուրս գալ կիրճից և թողնել Բաղդասարին սպանութեան գործը։ Ուստի դուրս եկաւ Սախկալ թութանի կիրճից և ճանապարհւեց դէպի Շէնհեր գիւղը։ Համնելով Շէնհեր, նա գնաց իրան մի ամենամօտ բարեկամին տունը։ Քիչ հանգստանալուց յետոյ բարեկամի տանեցիկներից մէկը հաց բերաւ դրեց և խնդրեց որ Դաղին հաց ուտէ, չհետա-

բաջ ազամարդ էր և ինչ քաջութիւն որ գործում էր զետնին էր գործում և ոչ ձիւս վերայ։ Դեանի և րեանի Բաղդասարի նման ութ ազամարդը նրա դէմ ոչինչ բաներ կհամարեն։ Իսկ ձիւս վերայ Դաղուն նման տասին Բաղդասարը հողի չէր տալ։ Վերջինս քաջագործութեան հետ ունէր նաև ամենանարպիկ որածութիւն։

բըքըուելով նրա որտեղից գալուն համար։ Դաղին շարունակեց հաց ուտիլը և գինի խմելը։ Այդ միջոցին բարեկամի տանը հարեաններից մի պառաւ կին եկաւ մօտեցաւ Դաղուն և ինչ որ մի տեղ նստեց։ Պառաւը բաւական վշտացած էր երևում մէկ մարդու վատ արարմանց համար, որը կատարել էր իր որդու դէմ։ Այդ ինչ է քսիսում այդ պառաւ կինը. հարցրեց Դաղին իր բարեկամ կնոջից

Ձեր գիւղացի իւզբաշի Բաղդասարը, ասաց կինը. այս օր երեք օր է այս խեղճ պառաւի տղին տարել է իր հետ Տաթև, որ այնտեղ իր ձիուն պահպանէ, քորի, ջուր աայ, գարի և խոտ տայ, և վերջապէս գործի ժամանակ է տղին բաց չի թողնում որ գայ։ Ի՛ միջի այլոց թէ բարեկամ կինը և թէ պառաւը բորբոքվելով սկսեցին արիւն արտասունք թափելով բողբոքել իւզբաշու բարբարոսութեան և թէ կեղտոտ բնաւորութեան մասին։ Այդ երկու կանանց արտասուախաւն բողբոքը այնպիսի ազդու տպաւորութիւն թողեցին Դաղուն վերայ, որ նրա եղերական գործողութեան համար հանգարտած միտքը նորից յուզւեց իւզբաշուն սպանելու անսամռելի ցանկութեամբ։ Եւ նա բորբոքւելով և դեռ հացից չկշտացած տեղիցը կանգնեց և կատաղի բարկութիւնը իւր մէջ

մի կերպ խեղդելով ճանապարհուեց զէպի Խոս
 գիւղը Սակայն Շէնհերից ճանապարհովելու ժա-
 մանակ իրան բարեկամ կինը մի փոքրիկ ակճոր
 գինով լացրեց և զրեց Դաղուն խուրճինումը այն
 մաքով որ տանի իրանց տանեցոնց համար: Դա-
 ղին դուրս գալով Խոս գիւղի գարիվերը մի մեծ քա-
 լի շուաքում նստեց, որ քիչ հանգստանայ: Այդ
 միջոցին մի քաղցր քուն յաղթեց նրան և քնա-
 ցրեց: Շատ և թէ քիչ քնելուց յետոյ երբ որ ար-
 թնացաւ սկսեց խոր մտածողութեան տակ ըն-
 կնել: Ի՞նչ լուր տանեմ ես իմ քեռորդկանցը, չէ
 որ նրանք ինձ յիտուն փահնապատ փող են տւել
 որ ես Բաղդասարին սպանեմ. ասում էր Դաղին:
 Մի գուցէ ինձ չի էլ հաւատան եթէ ես նրանց
 ասեմ երեք օր է Սախկալ թուրքանումը սպասել
 եմ նրան, որ զայ բռնեմ սպանեմ և նա չի եկել
 ու սկսելու են ինձ նախատինք տալ, ասելով
 դու սուտ ես խօսում Սախկալ թուրքանի զագա-
 նանոց կիրճումը դու ինչպէս սիրտ արած և գի-
 շերները մնացած կլինես, ո՞վ գիտէ որ զիւզումն
 ես եղել»:

Ի վերջոյ Դաղին նորից վճռեց սպանել Բաղ-
 դասարին և այդ գիշերը մնալ Խոսու թառումը
 (քայրայրումը) գուցէ վաղը յաջողվէր կարողա-
 նար կատարել իւր եղերական գործը: Եւ մինչ-
 դեռ այս արիւնոտ մտածողութեան մէջ էր, յան-
 կարճ լսելի եղաւ մի քաղցր մեղեատի ձայն, ո-

րին յաջորդում էր նոյն եղանակի շվշվոցը: Դա-
 ղին հետևելով շվշվոցին տեղիցը կանգնեց և
 բաշիցը նայեց զէպի ցած: Օ՛հ որքան ուրա-
 խացաւ երբ որ տեսաւ շվշվոցնոց և մեղեատի ա-
 սողը Բաղդասարն է, գալիս է և ուղղակի իրան
 մօտոփն է անցնելու: Փառք քեզ Տէր Աստուած,
 որ ինձ ամօթալի չթողեցիր իմ քեռորդկանց մօ-
 տը, ասում էր Դաղին: Դաղին նստեց էլի քարի
 շուաքումը և սրտի ուրախութիւնիցը կարծես թէ
 հարբել էր: Ահա եկաւ իւզբաշին եւ յայտնեց
 Դաղուն: Բարով ձեզ Դաղի, ասաց Բաղդասարը,
 սրտեղից ես գալիս:

Շէնհերից եմ գալիս, իւզբաշի, ասաց Դա-
 ղին և տեղիցը կանգնեց ու բարեկամական անոյշ
 խօսքեր արտաղբելով մօտեցաւ և բռնեց ձիւ
 սանձիցը: Բաց թողիւր ձիւ սանձը, Դաղի, ասաց
 իւզբաշին, իրանոց է:

Բաց թողնեմ ձիւ սանձը, ծաղրական եղա-
 նակով ասաց Դաղին: Քեզ երկնքումն եմ ուզել
 դու երկրումն ես պատահել ինձ, դու իմ
 քեռու սպանեցիր և քո շար վարմունքը մնաց
 անպատիժ: Այսօր քո վերջին օրն է և այս բո-
 պէիս պէտք է մեռնես իմ ձեռքով: Երեսոյ շրջիւր
 զէպի Տաթևի վանքը և որպէս քրիստոնեայ խա-
 չակնքիր երեսոյ: Այս խօսքերը ասելով մի ձեռ-
 բով պինդ պահեց ձիւ սանձը, իսկ միւս ձեռ-
 բով իւզբաշուն դուրս կորցեց թամբիցը և խփեց

գեախն: Քաջ իւզբաշին ճարպկութեամբ իւր չար-
մաների մէկի կոկորդից հանեց փոքր գաշոյնը
և ուժերը մի տեղ հաւաքելով այնպէս սաստիկ
խփեց Դաղուն փորիներքևի բարակ մասիցը, որ
փորը ճղելով հասաւ մինչև կոկորդը: Այն բո-
ւայէին Դաղին թուլացաւ և փոււեց գետնին: Նոյն
բուայէին Դաղին պինդ սեղմեց իր փորը և խըն-
դրեց իւզբաշուն, որ իր մարմնի հետ վատ չվար-
վէ: Սակայն ինքը կաշառված է եղել Թուլթա-
կեանց ժառանգներից էղիլշէի սպանման վրէժը
լուծելու համար: Այս կարճ խօսքերի վերջա-
ւորութեան հետ հոգին աւանդեց:

Այնուամենայնիւ չնայած որ Դաղին իւզ-
բաշու արիւնսխում թշնամին էր և սպտորաստ-
ւած էր նրան սպանելու բերկարլի գիտաւորու-
թեամբ, որի համար Դաղուն մարմնի հետ իւզ-
բաշին կարող էր շատ վատ կերպով վարվէր,
բայց նա աւելի վեհանձն և բարի գանվեցաւ,
որ սպանելուց յետոյ Դաղուն գիակը մեծ դժ-
վարութեամբ հագիւ թէ տարաւ զրեց քարայ-
րումը եւ երեսը շրջեց դէպի աղօթարանը, վեր-
ցնելով նրա հրացանը, ատրճանակը և խենշալը
ե ճանապարհեց դէպի գիւղը: Հասնելով գիւղը,
իւզբաշին յայտնեց բոլոր ժողովրդին կատար-
ւած դէպքի որպիսութիւնը ե պատճառը: Յոյց
տաւ և գիակի տեղը, որի աղգականները գնա-
ցին բերին: այնուամենայնիւ Թուլթակենց ժա-

ռանգները դարձեալ հանգիստ չմնացին, չնայած
որ վրէժխնդրութեան կողմից ոչինչ էլ չէին կա-
րողանում անել և նրանց բոլոր ջանքերը ա-
պարդիւն էր անցնում. բայց միևնոյն ժամանակ
այս անգամ շատ բորբոքեցին երբ Դաղու նման
մի քաջ աղամարդը սպանվեց դարձեալ Բաղդա-
սարի ձեռքով: Ուստի վրէժաուութեան համար
մտածեցին մի ստոր միտք, որը չի պատշաճում
աղամարդ անուան բորձը կոչմանը. այն է
գաղանի յորդորանօք զրգեցին Դաղուն կնոջը,
Մարեանին (Մարիամին), ասելով դու իբրև կին-
արմատ իւզբաշին քեզ վերայ չի կասկածիլ եթէ
սիրտ կանես նրան սպանելու: խենշալը վեր առ
հեռոց և մի կերպ գնայ մօտեցիր նրան, իսկոյն
կոխիւր փորը և սպանիր: Իհարկէ եթէ մեզանից
որև է մէկ երիտասարդ մօտենալու լինի նրան,
սատանայ է, իսկոյն հասկանալու է մօտենալու
պատճառը և ըսկի թոյլ էլ չի տալ մեզ քայլ ա-
նելու դէպի իրան:

Մարեանը թէև նախ խօստացաւ նրանց որ
կարող է կատարել այդ ձեւով իւզբաշուն սպա-
նել, բայց յետոյ չհամարձակեցաւ այդ ե-
ղերնական քայլը աչքարայ անելու, որովհետեւ
երկիւղ էր կրում նրանից աչքով տեսնելու ժա-
մանակ: Ուստի թողեց Թուլթակեանցների արած
ծրագիրը եւ որպէս վրէժաուութիւն կատարեց
այս յանցանքը: Վերջինս երկար սպասեց գիւ-

դից Բաղդասարին բացակայ լինելուն: Ուստի մի առաւօտ տեսաւ, որ Բաղդասարը զինւած եւ ձիաւորված գնում է Շէհներ ինչ որ դատի համար: Հարեւաններից գաղտնի տեղեկացաւ, որ զիշերը մնալու է այնտեղ: Յարմար ժամանակ համարելով իր համար. ցախատը սրեց եւ զիշերով գնաց մտաւ իւզբաշու գոմը եւ իւր սուր ցախատով սկսեց կտրատել նրա քսան եւ չորս եզների բոլորի շերքը, որը իր վրէժառութեամբ հանդերձ առաւ և սրտի սփոփանք:

Իւզբաշին Շէհներից գալով խնձորէսի եւ տեսնելով այն քսամենիի գէպքը ինչ որ գործել են իւր անմեղ եզներին¹⁾ վերայ լաց եղաւ և միտեցակ ցնդվածի նման դառաւ: Բայց նրա խելօք կինը, Նանախը, տեսնելով իւր ամուսնու հոգեկան գրութեան փոփոխութիւնը, կարողացաւ նրան ամօքելով հանդարդացնել և խելքի բերելով կանգնեցնել իւր նախկին լրջութեան կէտին վրայ:

Այնուամենայնիւ սատանան ոչ մեռել է եւ ոչ կմեռնի, ասում է նախնեաց առածը: Իւզբաշին ստոյգ տեղեկացաւ թէ արդեօք իւր անմեղ եզների վերայ այն սարսափելի գէրը կատարողն ով է եղել, և սվքեր են եղել նրան զրդողները, անմիջապէս կանչեց ամբողջ ժողո-

1). Այն ժամանակայ ամենաեւանդոտ հողագործներից մէկըն էր իւզբաշին:

վուրդին, թէ երբ որ իմ անմեղ եզները այսպիսի չտեսնւած դժբախտութեան են ենթարկւել, տարէք մորթեցէք և կերէք, բաշխում եմ ամենքիդ: Սակայն խնդրում եմ ձեզ, որ ես մի գործ եմ սկսելու վաղը կամ թէ միւս օրը բոլորդ կհետեւէք ինձ: Ժողովուրդը իւզբաշու քսան և չորս եզները մորթեցին—և իրանց մէջ միւր բաժանեցին ըստ շնչի և ըստ կարողութեան և տասներկու եզ լրացրին իրանցից—ուին իւզբաշուն: Իսկ միւս տասներկու եզները, որպէս վրաս մնաց առանց հետեանքի:

Գարունք էր: Գիւղացիք գութանները լծած վարում էին: Մի առաւօտ իւզբաշին զինւած և ձիաւորված գուրս եկաւ գիւղի հանդը և բոլոր գութանաւորները իրանց գութաններով տարաւ թափեց թութակեանց¹⁾ ընդարձակ հողերի մէջ և հրամայեց թէ ամեն մարդ իրան համար հող

1). Թութակեանց ազգի նախկին պապը մէլիք Թավարն է եղել, որը 1603 թւի Շահաբբասի հայերին գերի տանելու ժամանակ փախաւ Նախշեւանու Ջահուկ գիւղաքաղաքից և անցաւ Սիւնեաց երկիրը և թագնվեցաւ Տաթևի խուլ ձորերից մէկում, որը յետոյ 1612 թւին տեղափոխեցաւ խնձորէսի ձորը և բնակութիւն հաստատեց մշտականապէս և գիւղի հիմնադիրը եղաւ: Ուստի թավարը որպէս մէլիք և նախաբնակ, այն ժամանակ գիւղի մասնաւոր հողերը իրանը շինեց, որի սերունդը ազնւականութեան շքով սիրեց—մինչև իւզբաշի Բաղդասարի օրերը, ուր վերջինիս օրով էլ զրկեցան Սուլթանլը, Տաշտափօր, Թաղաշար, Ղուզփիօրթ և Ղօշթափայ անանեալ վարելահողերից:

վերցնէ, որպէս սեփականութիւն վարի որդոց որդի յաւիտեան: Ահա այսպիսութեամբ իւզբաշին խլեց Թութակեանց պապական բոլոր հոգերը նրանց ժառանգների ձեռքից և յատկացրուց ամբողջ ժողովրդին, որով և կարողացաւ լուծել իր եզների վրէժը Թութակեանց զրդիչ ժառանգներից:

Վ Ե Ր Զ

Յ Ա Ի Ե Լ Ռ Ի Ա Մ

Աղա Մամադ շահի արշաւանքից:

1880 թւին ևս Խնձորէսկ գիւղում հողի տակից հանեցի Մ խի թ ա ռ սպարապետի Գերեզմանաքարը: Սպարապետի գերեզմանաքարը գտնելուց յետոյ իմ սիրտը ինքնբարեբան մի ներքին ստիպողական տաք հետաքրքրութեան կնիքակեց, այնպէս որ այդ հետաքրքրութիւնը, կարծես ուժով ինձ զրգեց ասելով— գնայ ձեր գիւղի ձեր մարդիկներինցը հարցրու և իմացիր այդ վաղեմեա հերոսի անմահ գործերը: Այո և ես հետևեցի իմ պապակող սրտի նպատակին յազուրտ տալու. չնայելով զանազան տգէտ մարդկանց ծաղրական խօսքերի վիրաւորիչ ազդեցութեանը, որոնց շարպրտած խօսքերը անդադար յաջորդում էին միմիանց և շատ խիստ տպաւորութիւն էին թողնում ինձ վերայ: Այնուամենայնիւ ևս տոկուն սրտի համբերութեամբ նրանց վհատական խօսքերը մի զոյմ գցեցի և սկսեցի գնալ մեր գիւղի ձեր մարդկանց մօտ, հարց ու փորձ արեցի իմացայ և քաղեցի նրանցից հին աւանդութիւններով մնացած բերանացի վէպերը նոյն իսկ Խնձորէսկ գիւղի հիմնադրութեան մասին ի միջնայտց գարձեալ հարցրի, և թէ ինչ զէպքեր էին կատարվել գիւղումը այդ բոլորի նիւթերը հաւաքեցի և գրեցի.

Յիշողութեան մէջ առողջ ձերունիները շատ ուրախանում էին, երբ իրանց պատմածները գրի էի առնում և գնահատում էի յարգանքով: Ոմանք ոգևորվում էին մեծ եռանդով և առանձին բաւականութեամբ

լցուած առանց ձանձրոյթի պատմում էին ինձ ինչ որ լսել էին իրանց պապերից, տատերից և այլ ծերունի մարդկանցից, կամ տեսել էին իրանք: Այլոր մարդկանց պատմածները մեծ մասամբ վերաբերվում էին պարսից արշաւանքներին. զանազան խաների կատարած բարբարոսութիւններին և նոցա սփռած ստանակների աւերումներին. հայոց մէլիքների և պարսից շահերի հետ ունեցած յարաբերութիւններին և տեղային խաշնարած ցեղերի գէժ ծագած կռիւներին: Պատմում էին նոյնպէս խնձորէսկու միջից զօրացած Չոշրաբեան թիւրք մէլիքների անօրէնութիւնները, որոնք չնչին պատճառներով, զրկանք և անտանելի նեղութիւններ էին աւել իրանց հայ ժողովրդին և մինչև այսօր էլ դեռ ժողովրդական ծեր մարդիկը իրանց տըխուր յիշողութիւններով չեն մոռացել նրանց կատարած քստմնելի գործերի չար յիշատակը: Այժմ աւելորդ չենք համարում նախ գրել ծերերի պատմածներից մէկը և որպէս նմուշ ցոյց տալ ընթերցող հայ հասարակութեան, որը ինձ պատմեցին Խնձորէսկեցի 2 վստահելի մարդիկ, որոնց թուումն էր որմնագործ Աւանէս Ա. Ազգաբեանցը և Հախնազար Յակոբեանը: Առաջինը այս պատմական վէպը բերանացի լսել է սոյն գիւղացի Շահնազարեան Յովսէփ ապօրից, իսկ երկրորդ պատմողը, լսել է իր պապ Աղբիլ Գրիգորից: Վէպը այնքան մաքուր է, որ երկու մարդկանց պատմածների մէջ երբէք տարբերութիւն չկայ: Սակայն ես գրեցի Հախնազար Յակոբեանի պատմածը, որովհետև վերջինիս պապը, Աղբիլ Գրիգորը, Խնձորէսկ գիւղի հասարակութեան կողմից անասարակ յարաբերութիւն է ունեցել Շոշվայ բերդի Փանահ խանի, Իբրահիմ խանի և Մէհդիգուլի խանի հետ և մօտիկից ծանօթ է եղել նրանց գործողութիւններին:

Այժմ ես դառնամ Հախնազար Յակոբեանը և խօսեմ Շահնազարեան Յովսէփ ապօրը բերանով: Ես իմ աչքով տեսել եմ Յովսէփ ապօրը. նա մեռել 1872 թրւին, և իմ ականջով լսել եմ նրա թեւադրած զրոյցները: Սակայն իմ լսածներովս ես վստահ չեմ ինձ վերայ հանդէս դուրս գալու, և խօսում եմ Հախնազարեանի բերանով: Յովսէփ ապօրը հարիւր տարեկան մի ծեր մարդ էր և դեռ նա շատ առողջ էր իւր մարմնաւոր և մտաւոր կարողութիւնների մէջ: Պատկանելի ծերունին պատմում էր թէ Շոշուայ Ալալայի Իբրահիմ խանը ամբողջ Արարաղի, Չանգեղուրի և Սիսիանի գաւառների տիրապետող խանն էր: Իբրահիմ խանը մեզանից աղ էր ուզել, որովհետև խանի հացի գործարանի համար գործադրելիս աղը միշտ Խնձորէսկու ժողովուրդն էր տալիս: Եւ խանի աղի այդ սովորական պահանջը Խնձորէսկեցուց համար արմատացած պարտականութիւնն էր համարվում, որը տանում էինք Շուշուայ Ալալան և այնտեղ տալիս էին նրա տնտեսական վեզերին: Քասի (Գասպար) քովխան ժողովրդից հաւաքեց խանի ուզած աղը, պատրաստեց և կանչեց Աղբիլ Գրիգորին ու ինձ, պատերից մեզ թէ այս 60 իստիլ աղը տարէք Ալալան և աւէք խանի վեզերին: Այդ ժամանակ Շոշվայ Ալալայի ճանապարհները սաստիկ երկիւղալի էր. մանաւանդ մեր ճանապարհը աւելի վատ էր, որովհետև մենք գնալու էինք Ռուշանի անտառապատ մթին ձորովը: Եւ բացի սրանից, երկրի մէջ ձայն էր ընկել և սարսափ էր տիրում ամեն տեղ, ասում էին. «Ախտայ-Շահը գալիս է»: Նա գալիս է ուղղակի Արարաղին վերայ: Եւ թէպէտ մենք ինչ արած պէտք է գնայինք, պէտք է աղը տանէինք: Վերջապէս իւրաքանչիւրս երեսուն իստիլ աղ վեր-

ցրած¹⁾, աշունքին կարճ օրը մենք պէտք է հասնէինք: Շուշի: Գիշերից քիչ անցած մենք ճանապարհւեցինք զէպի Շուշի, որ և այդ օրը հրեկոյեան մութը բոլորովին ընկած հազիւ թէ մօտեցանք Քարին-Տակի²⁾ և օխիշին. (զարիվայրին): Արևի և շալակի տակ ճնշւած, երկիւղով բոլորովին ազդուած հասանք օխիշին: Եօխիշի սկզբումը Գրիգորը ինձ խորհուրդ տուաւ թէ մեզ զիշերս դարպասովը³⁾ ներս չեն ընդունելու եկայս կարճ ճանապարհովը⁴⁾ գնանք. ես լաւ ծանօթ եմ, և շատ խուլ ճանապարհ է: Երբ շարունակեցինք այդ խուլ ճանապարհով գնալը յանկարծ մեզ վերայ թափւեցին մի խումբ մարդիկ, բռնեցին և առանց հարց ու փորձ անելու, սկսեցին մեր կռները ետններին կապտակ:

Էյ այդ սիվքեր էք, որ համարձակուում էք մեզ բռնել: Մենք Իբրահիմ խանի մարդիկն ենք. բաց թողէք մեզ եթէ ոչ հետևանքը շատ վատ կլինի. ասաց Ղոզիլ Գրիգորը: Միթէ խանի համար այդ բերողներին էլ կրոնե՞ն:

Չայդ կտրի պիղծ հայ, եթէ ոչ այս բօպէիս գըլուխդ կը կտրեմ: Մենք Ադա Մամմազ շահի սարբազներն ենք. միթէ դուք չէք լսել նրա զարհուրելի անուոնը: Այս խօսքերը կիսատ-պոստ թիւրքերէնով մի կերպ հազիւ թէ կարողացաւ արտասանել մի թիւրք, որը հէնց կարծում եմ թէ թիւրք չէր այլ պարսիկ էր և թիւրքերէն լաւ խօսել չգիտէր: Մենք տակաւին ոչինչ

1) Իստիլը.— պարսից և հայոց մէջ մի հին կշտաքար է, իւր քաշով հուսաար է այժման 5 չեպիերին:

2) Մի հայարնակ գիւղ է, դանվում է Շուշի քաղաքի արևմտեան կողմին:

3) Շուշին երկու տեղով կանոնաւոր մուտք է ունեցել, որ և կայ մինչև այսօր: Չանգեղուրի ճանապարհովը գնացողը վերեւի դարպասովը կմտնէ քաղաքը:

4) Շուշին իրան շրջապատող բարձր ու ցածր քերձերի

չէինք իմանում թէ Ախտա-Շահը եկած կլինի Ղարաբաղը և արձակված կլինի Շուշի Բերդին վերայ: Գիշերը մեզ կապտած տարան Շուշի գիւղը և այնտեղ կալանաւորեցին մի խոր դարմանանոցում և մինչև առաւօտը գգուշութեամբ հսկեցին մեզ վերայ: Առաւօտեան արևը բաւական բարձրացած մեզ հանեցին դարմանանոցից և տարան Շահի մօտ, և յայտնեցին, որ սրանք Իբրահիմ խանի մարդիկն են այս գիշեր ուղում էին մտնել բերդը, մենք տեսանք և վրահասանք բռնեցինք:

Շահի առջևը կանգնած էին շատ խաներ և ուրիշ շատ մեծամեծ մարդիկ: Այդ մեծամեծների շարքումը կանդնած էր նաև մի բարձրահասակ, յաղթանդամ և լայնաթիկունք հայ երիտասարդ, որը հագած ունէր թեքաւոր մահուդ չուխայ, ապրեշումի խաշմայ շալվար, թանկագին կտորից կարած սև արխալուդ և գլխին գրած ունէր կէսը զէպի մէջը կտորած բուխարայի մորթուց կարած շէկագոյն կարմիր գտակ: Թուրը կախած էր կողքից և գնդակաշարանը կոնատակից, պատել էր նրա լայն կուրծքը: Վերջապէս այդ հայ տղամարդը, որը դեռ երիտասարդ հասակ ունէր, իւր հրապուրիչ գէմքով և արտաքին նշաններով հատկացնում էր անծանօթ մարդուն, նրա ազնիւ յարգելի, վեհ և քաջասիրտ մարդ լինելու բոլոր յատկութիւնները: Շահը իւր մօտ կանգնած մի թիւրք խանի հետ փարսերէն չգիտեմ ինչ խօսեց. նա էլ կանչեց այն հայ տղամարդին, թէ Շահը պատելիւում է քեզ, որ քննես այդ հայ մարդկանցը և իմանաս թէ զրանք ինչ մարդիկ են և

արանքներով գազանի դժվարամուտ կամաններ և անցքեր շատ ունի: Այդ ժամանակ Քարին-Տակի գիւղիցը մէկ դժվարամուտ գազանի կաման (շաւիղ) մտնում էր Շուշուայ բերդը, որը այժմ լայնացրել է նոյն գիւղի ժողովուրդը և հեշտամուծւմ է դարձրել:

ինչու համար էին ուզում մտնել բերդը: Հայ երիտա-
սարդը մօտեցաւ մեզ և վայելուչ կերպով հարցրուց.

— Ո՞րտեղացի էք:

— Խնձորէսկեցի ենք, աղայ, ասաց ընկերս:

— Ի՞նչու համար էք եկել և ո՞ւր էիք ուզում
մտնել բերդը:

— Իբրահիմ խանը մեր ժողովրդից ազ է ուզել
ազ ենք բերել:

— Ափս՛ոս, ասաց նա . . . : Երանի թէ այդ ա-
ղը քօռացնէր նրա աչքերը և երկիրը ազատուէր մի
կործանիչից:

Եւ այսպէս հայ երիտասարդը մեզանից քաղած
բաները պատմում էր Շահին մօտ կանգնած խանին,
իսկ խանն էլ փարսերէն պատմում էր Շահին: Ինձ
հասկանալի էր դառնում որ Շահը թիւրքերէն չէր ի-
մանում:

Հարց ու փորձ անելուց յետոյ, այն հայ երիտա-
սարդի միջնորդութեամբ թէև մենք կալանաւորութիւ-
նից ազատեցանք, սակայն որպէս կասկածելի մարդիկ
ամբողջ քսան մէկ օր մեզ պահեցին իրանց բանակի
մէջ: Մեզ կերակրում և պահում էր Շօշու գիւղացի
Քարխանեանց Մափարի իւզըռաշին: Նա թէեւ Աղայ
Մամմազ Շահի կոխներին չէր մասնակցում, այնուա-
մենայնիւ Շահը նրա վերայ բարի աչքով էր նայում,
և այն հայացքը չէր պցում նրա վերայ, որպիսի աչքով
որ նայում էր Ղարաբաղի շատ մեծամեծ հայ և թիւրք
իշխանաւորների վերայ, որոնք երկիրը կրելով փախել
էին գնացել Շուշուայ բերդը, միացել էին Իբրահիմ
խանի հետ և քաջարի կատաղութեամբ կռւում էին
Շահի զօրքերի դէմ: Շահը ամբողջ քառասուն օր կռիւ-
մից բերդականների դէմ, բայց գրաւել չկարողացաւ:
Բերդի ամրութիւնը, միջի մարդկանց միաբանութիւ-

նը և քաջութիւնը ոչնչացրին Շահի մարդկանց արիա-
կան ջանքերը: Բերդի միջի քաջ մարդկանց մէկը Մէ-
լիք Շահնազարի որդի Մէլիք Ջիւմշուզն էր, իսկ մի-
սը Գիւլիստանի Մէլիք Արոֆն էր, զրանք իրանց զին-
ւորական ուժերով միացել էին Իբրահիմ խանի թիւր-
քական ուժի հետ և սրտանց կռուում էին Աղայ Մամ-
մազ շահի դէմ: Քառասուն օր անընդհատ կռիւ մղե-
լուց յետոյ Շահը ստիպւած եղաւ թողնել Շուշուայ
Բերդը և գնալ Թիփլիզի վերան: Իսկ այն հայ երի-
տասարդը, որ մեզ ազատեց կալանաւորութիւնից, նա
Ջրարեկրդի Մէլիք Յաթամի որդի Մէլիք Մէժլումն էր:
Շահի մօտ կանգնած խանը, որ մեզ քննութեան տուաւ,
Քանձակի Ջուադ խանն էր: Այս երկուսը իրանց հայ-
թրքական զինւորներով միացած էին Աղայ Մամմազ
շահի հետ, և Շահը հէնց սրանց տուած խորհուրդնե-
րով թողեց Շուշին և գնաց Թիփլիզ որ համարեայ թէ
աւերակի դարձրին:

Ախտայ Շահը, Աղայ Մամմազ խանն էր: Նա
Մազանգարանի Մահամէզ չիւսէին խանի որդին էր.
ասաց Յովսէփ ապերը: Ախտայ Շահը որ եկաւ Ղարա-
բաղին վերայ, ևս քսան երկու տարեկան մէկ չօրան
(հովիւ) տղայ էի: Նա շատ մի անգութ մարդ էր և
զօրծով բռնակալ: Նրա սիրտը լիքն էր կատաղու-
թեամբ, և աչքերը արիւնով: Ինձ թվում էր, որ նա
Աստուծոյ անիծած արարածներէից մէկն էր, որովհետև
նրա պատկերին վերայ չէր երևում որևէ բարութեան
մի նշան: Անիրաւութիւնը, անօրէնութիւնը և արիւ-
նահեղութիւնը նրա սիրտը բաներն էին: Խիզճ և ո-
ղորմ ասած խօսքը նա՛ չէր հասկանում: Նրա հայացքը
խիստ դառն էր, ահաւոր և խօսելը ներգործող: Աչքե-
րը արտայա.տում էին նրա թոյնալից սրտի կատա-
ղութիւնը, նրա անասնձէլի զայրոյթը, որով պէտք էր

կոտորէր քրիստոնէայ ժողովրդին, և յազենար նրանց արիւնիցը, որ համբերութիւն ստանար և հանգստանար:

Ախտայ շահը մի չնչին սեղօքի համար իրան մէկ զինուորի փորը պատուել տւաւ—գեռ նրա գլուխը կտրել չաւած: Եօշու գիւղից բարձր մի կաղնի ծառի տակ սարքած էր շահի վրանը և ինքը նստած էր ինչ որ գեղեցիկ զորգի վերայ ու հանգստանում էր: Նա շրջապատւած իր պաշտօնական մեծամեծներով, խօսում էր կուից և բերզը գրաւելու գծվարութիւններից: Մէկ թիւրքի ծերացած կին մէջքիցը կեռացած գնաց գէպի շահի վրանը և յաջողեց նրան շահի առջևը դընալու, որը խորը կերպով գլուխ խոնարհացրեց նրան և դէմը չոքեց գանգատելով մէկ զինուորից:

«Շահիդ սրին յաջողութիւն եմ ցանկանում, Հարաւի¹⁾ տէրը ողջ մնայ: Ահա ես մի ծերացած կին եմ, աշխարհումս ինձ բացի երկու բանից էլ ուրիշ կարողութիւն չունիմ, որ ապրուստի աղբիւր գտնայ ինձ համար: Մէկ կարողութիւնս քո թագաւորութեանդ հյու ծառայ,—ահա այս աղան է, իսկ երկրորդ կարողութիւնս մէկ կով է, որի կաթն ու մածուով մինք հազիւ թէ ապրում ենք, տանելով թիւրք գիւղերումը փոխելով ալիւրի հետ, բերում ենք մեզ համար օրուայ պարէն ենք պատրաստում և ապրում: Բայց այսօր ձեր զինուորներից մէկը պատահել է իմ աղին, բռնի կերպով կողոպտել է մեր մածուով լիքը տկերը և տարել չգիտեմ ինչ արել: Ահա աղան մօտս է կարող էք

1). Թիւրքերը կամ աւելի ճիշտն ստած աշխարհքի ամբողջ մահէլգականները Հարաւին «Դրայ են ասում: Հարաւային երկրի Ալիական թիւրքերը իրանց թագաւորներին «Դիւրէի ալամ» են ասում, որ նշանակում է Հարաւի տէր:

հարցնել և իմանալ բանին էութիւնն ստուգութիւնը»:

Շահը ուշադրութիւն դարձրուց պառաւի գանգատին, և փոքր աղային հարցրուց և գէպքի եղելութեան որպիսութիւնը ստուգ իմացաւ:

— Քեզ կողոպտող զինուորին կարող էք ճանաչել թարգմանի միջոցով հարցրեց շահը: Հարաւի տէրը ողջ մնայ, կարող եմ ճանաչել և մինչև անգամ տեղը գիտեմ: Շահը զինուորներ տւաւ պառաւի աղին, թէ գնացէք բռնեցէք և բերէք: Զինուորները գնացին: Պառաւի աղան շատ լաւ էր ճանաչում իրան կողոպտող զինուորին ուղղակի գնաց գտաւ և ցոյց տւաւ թէ ահա սա է բռնեցէք:

Զինուորները բռնեցին ցոյց տւած զինուորին և տարան Շահի առջևը:

Առանց հարց ու փորձ անելու մածուն կողոպտող զինուորին շահը մահ վճռեց. բայց սարսափելի և քստմնելի մահ և մահաւան օրէնքի կարգից բոլորովին հեռու:

— Պառաւ, ասաց շահը: Ահա այս զինուորին գլուխը չկտրած փորը պատուել եմ տալու, եթէ քո գանգատը ուղիղ եղաւ, այսինք մաճնի նշանները երեւայ գրա փորումը, իմացիր իմ դահիճի սրից ազատված կլինէք դու եւ աղադ. իսկ եթէ չերևայ և սուտ դուրս գայ ձեր գանգատը, այնուհետև այդ զինուորի մահը կվիճակվի քեզ և աղիդ: Պառաւը վստաս էր, որ իր աղան սուտ խօսող չէ: Նա առանց խուսափելու սիրով և ուրախութեամբ ընդունեց ահարկու շահի արիւնալի ծրագիրը:

Շահը հրամայեց առանց գլուխը կտրելու պատառն զինուորի փորը: Քարասիրտ դահիճը իսկոն կա-

տարեց իւր սոսկալի զերը: Զինւորի փորը պատուելուն պէս սպիտակ մածունը խառնւած կարմիր արիւնի հետ խեղոյն թափւեցաւ զետինը:

Հա, Պատաւ, ասաց շահը, արդէն դուք երկուսով էլ ազատեցիք իմ գանձի սրիցը, դէ գնացէք աղօթեցէք իմ կեանքի համար և խնդրեցէք Չանարի Ամիրին և հազրաթ¹⁾ Արբասին, որ օգնեն ինձ և յաջողութիւն տան իմ սրին, որով ես կարողանամ շատ երկիրների աէր զտոնամ և բոլորին պահպանեմ խաղաղութեամբ իմ սրի տակ»:

Եւ այսպէս, պատաւը արդարացաւ մի ոչինչ բանի համար սոսկալի զերակատարութեան մէջ և մի քանի փահնարագ փող ստանալով, որպէս մածնի պինու հեռացաւ: Այս զէպքը պատահեց Աղա Մամմազ շահի առաջին արշաւանքի ժամանակ, ասաց Յովսէփ ապիրը:

Վ Ե Ր Զ

1). Մեծ Հրամանատարին, այսինքն Հազրաթ Ալլին: Հազրաթ խօսքը նշանակում է, նեղ զէպքում շուտափոյթ հասնող:

